

VIGILIA

2002/10

KAPOSI MÁRTON: Pico della Mirandola és a Heptaplus

PAVLOVITS TAMÁS: Csodálkozás és filozófia

Pascal gondolkodásában

JOHN LUKACS: Alexis de Tocqueville utolsó napjai

**PROHÁSZKA LÁSZLÓ: Ligeti Miklós
egyházművészeti alkotásai**

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA: Csillagsorsok

JANNE HAALAND MATLARY: Sigrid Undset – korunk realistája

Beszélgetés Szennay Andrással

KERESZTY RÓKUS: Magyarország, emberség, kereszténység

LUKÁCS LÁSZLÓ:	Aggiornamento	721
KAPOSI MÁRTON:	Pico della Mirandola és a Heptaplus (<i>tanulmány</i>)	722
PAVLOVITS TAMÁS:	Csodálkozás és filozófia Pascal gondolkodásában (<i>tanulmány</i>)	731
HORKAY		
HÖRCHER FERENC:	Két hívő történész	738
JOHN LUKACS:	Alexis de Tocqueville utolsó napjai (<i>tanulmány</i>) (<i>Horkay Hörcher Ferenc fordítása</i>)	739
PROHÁSZKA LÁSZLÓ:	Ligeti Miklós egyházművészeti alkotásai (<i>tanulmány</i>)	748

SZÉPÍRÁS

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA:	Csillagsorsok. Vergilius és Radnóti életpárhuzamai eclogáik nyomán (<i>tanulmány</i>)	753
MAKAY IDA:	Tóth Árpád-imitáció; Egyszer, utolszor; Izzó bizonyosság; Megvonva már az oxigén; De profundis; Elérhetetlen — érinthetetlen (<i>versek</i>)	761
JANNE HAALAND MATLARY:	Sigrid Undset — korunk realistája (<i>Pap Vera Ágnes fordítása</i>)	764
SIGRID UNSET:	Kristin Lavransdatter (<i>részlet</i>) (<i>Pap Vera Ágnes fordítása</i>)	773

A VIGILIA BESZÉLGETÉSE

ZIMÁNYI ÁGNES:	Szennay Andrással	778
----------------	-------------------	-----

MAI MEDITÁCIÓK

KERESZTY RÓKUS:	Magyarság, emberség, kereszténység	788
-----------------	------------------------------------	-----

NAPJAINK

KOVALOVSKY MÁRTA:	„Egyedüli példány”. Mulasics László (1954–2001)	792
-------------------	---	-----

KRITIKA

FRIED ISTVÁN:	Márai-képeskönyv németeknek, németül	794
---------------	--------------------------------------	-----

SZEMLÉ

(a részletes tartalomjegyzék a hátsó borítón)	798
<i>A 730. és 787. oldalon Ligeti Miklós, a 793. oldalon Mulasics László alkotása</i>	

Aggiornamento

Kereken négy évtizeddel ezelőtt, 1962. október 11-én nyílt meg a II. Vatikáni zsinat. A nyitó ünnepséget az akkor már létező televízió jóvoltából sokkal többen láthatták, mint akik személyesen részt vehettek rajta. 2 540 szavazatképes püspök, különböző országokból és kontinensekről, a legkülönfélébb rítusok főpapi ornátusában, szinte végeláthatatlan hosszú sorban vonult ki a Vatikánból a Szent Péter térre, majd onnan a bazilikába. A sor végén gyalog, pápai tiara nélkül, egyszerű püspöki mitrában haladt XXIII. János pápa, ezzel is kifejezve kollegiális közösségét püspöktársaival.

A szemet-szívet gyönyörködtető látvány kepei bejárták az akkori világot: megjelenítették a katolikus, azaz egyetemes egyházat. S hogy itt valami korszakosan új kezdődik az öröklét sziklájára alapozott egyház életében, azt világosan kifejezte XXIII. János pápa megnyitó beszéde. (A történeti kutatás mára bebizonyította: a beszédet a pápa „az első szótól az utolsóig” saját kezűleg írta, olasz nyelven. A hivatalos latin fordítás több helyütt enyhített a pápa radikális, merész kifejezésein. Ahol például a pápa az egyház „előreugrásáról” beszélt, ott a latin szöveg csupán „új fáradozást” említ.)

Az egyház a 20. század elején még harcot hirdetett a modernizmus ellen, károsnak és veszedelmesnek ítélve azt. Sokan folytonos gyanakvással és aggodalommal figyelték a történelem alakulását, a zsinatok a történelem során többnyire teológiai tévedések elítélésével foglalkoztak. A pápa viszont bizalommal tekintett a világra, az „idők jeleiben” a Szentlélek útmutatását kereste, a történelmet „az élet tanítómesterének” nevezte. Elhatárolta magát azoktól a „baljós prófétáktól”, akik „az emberi társadalom mai viszonyaiban csak hanyatlást és az üdvösség elvesztését látják”.

A pápa meghirdette az „aggiornamento” programját: teljes szépségében, a Szentírásig és az egyházatyáig visszanyúlva kell felragyogtatni a keresztény tanítást és életet, a Lélekre figyelő kritikus szemmel vizsgálva végig az egyház kétezeréves történelmét, hogy az eredetéhez, a gyökereihez visszanyúló egyház elfogulatlanul kezdhesen párbeszédet a modern világgal, állhasson a világ szolgálatára az Evangélium örömhírével.

Számtalan tanulmány elemezte azóta a zsinat lefolyását, az események gyakran váratlan alakulását, a végül megszületett dokumentumokat. Különösen a kerek évfordulók adtak alkalmat a mérlegkészítésre: hogyan alakult a zsinat utóélete, milyen lett a „zsinati egyház”, mit is jelent valójában a „zsinat szelleme”. Hasonló számvetésre invitáljuk lapunk olvasóit ezekben az őszi hónapokban, négy évtizeddel a zsinat első ülészaka után.

Pico della Mirandola és a Heptaplus

KAPOSI MÁRTON

1936-ban született Mezőberényben. A Szege-di Tudományegyetemen 1960-ban magyar-olasz, az ELTE-n 1963-ban filozófia szakos tanári oklevelet szerzett. Jelenleg is e két egyetem filozófia tárgyakat oktató docense. Fő kutatási területei: filozófia- és esztétikatörténet (reneszánsz, 20. század, magyar filozófia), filozófiai antropológia és a magyar-olasz kulturális kapcsolatok.

A reneszánsz korszak

A reneszánsz az emberiség történetének egyik legérdekesebb, legbonyolultabb és legszínesebb korszaka. Abban az időben Európa néhány országában körülbelül három évszázad leforgása alatt sok olyan új eredmény született a kultúra csaknem minden területén, amely a mai napig jelentős mértékben meghatározza széperzékünket, gondolkodásmódunkat, világszemléletünket.

Kétségtelen, hogy sok tehetséges művész, kiváló gondolkodó, merész politikus és bátor felfedező lépett színre akkor, de arról sem szabad megfeledkezni, hogy monumentális produkcióikban benne van tehetségükön, tudásvágyukon és vállalkozó kedvükön kívül az emberiség hatalmas vívmányainak hasznosítható örökségként kezelt igen jelentős része is. E kor nagy egyéniségei maguk nevezték el korukat az *újjászületés* időszakának, s használták nagyon tudatosan a *renascentia*, a *rinascimento*, a *renaissance* kifejezést annak hangsúlyozására, hogy általuk — „tíz sötét évszázad” után — megindult mind az *ókori hagyományok*, mind az *emberi alkotóképesség* megújulása. Nem árt hangsúlyoznunk, hogy a tudósnak is kiváló és nagy hatású Francesco Petrarca, illetve a vele szoros kapcsolatban álló népevezér, Cola di Rienzo, aki egy rövid időre feltámasztotta az egykori birodalmi központban a római köztársaságot, még csak azt hangoztatta, hogy ők a római világot élesztik újjá, de ez a folyamat hamarosan olyanná szélesedett, hogy a görög kultúra felújítását is magában foglalta, a firenzei neoplatonikusok pedig — akik egyike volt Pico della Mirandola — már ezen is túllépve az *ókori Kelet* szellemi értékeinek elsajátításán és európai elterjesztésén fáradoztak. A reneszánsz tehát — találó elnevezésének megfelelően — *minden lényeges korábbi értéknek*, illetve *felhasználójának* újjászületése. Ez az újjászületés azonban — amelyet az olaszok olykor *restitutiónak* (helyreállítás) vagy *risorgimentónak* (újjaéledés, feltámadás) is neveztek — nem jöhetett volna létre, ha nem szabadítják fel az *emberi alkotóképességet*, ha nem újul meg a középkorban eléggé korlátok közé szorított ember. A rendkívül gazdag *örökséget* a sok eredetiségigényről is tanúskodó alkotóképesség építette be az *új eredmények* közé, ahol az alkotó saját felismeréseivel találkozva olvadtak egybe sokrétű *szintézissé*. Nem egy művész, filozófus

vagy természettudós életműve tanúsítja — elég Leonardóra, Machiavellire, Kopernikusra vagy Galileire utalni —, hogy mennyi az az új kutatási eredmény, ami szembetűnően túllép az antikvitás ténszerű örökségén és horizontján. A reneszánsz gondolkodás- és alkotásmód összeköti a *legtávolabbi* és *legjobb hagyományokat* a *leghumánusabb értékrenddel* és a *legmerészebb perspektívákkal*.

A reneszánsz ember

A minden iránt érdeklődő reneszánsz ember — emelte ki Petrarca, Alberti, Leonardo és más korabeli nagyság nyomán egykor a kultúrtörténész Jakob Burckhardt, később a filozófiatörténész Ernst Cassirer — mindenekelőtt két dolgot fedezett fel újra és próbált szemlélni egészen másképp: *önmagát* és a *világmindenséget*. Kezd ismét büszke lenni a testére, gyakorlatiasságára; lekének finomsága és összetettsége legalább annyira foglalkoztatja, mint a halhatatlansága; felülvizsgálja akaratszabadsága határait; kutatja, ki iránt milyen szerelmet érezhet; figyeli, mennyire tud megbízhatóan érzékelni; arról elmélkedik, milyen mértékben képes önálló lenni, és mennyire segítik vagy gátolják ebben körülötte élő embertársai. De ugyanígy érdeklő a *természet* is: az őt körülvevő *táj* és város, illetve a *kozmosz*. Együtt és egymásból akarják megérteni a makrokozmoszt és a mikrokozmoszt, mégpedig a legkülönbözőbb hagyományok és a legújabb tudományos eredmények összekapcsolt értelmezése alapján. Pico della Mirandola *Heptaplusa* az egyik legjobb példa arra, hogy ezt hogyan kísérlék meg, és milyen eredményre jutnak vele.

A Heptaplus

A *Heptaplus* gondolatgazdag, összetett eszmeiségű, de elsősorban vitathatatlanul *filozófiai* alkotás, a korai reneszánsz minden lényeges jellemzőjével együtt. Műfajilag: kommentár, amely traktátussá szélesedik; eszmeileg: szinkretikusan összetett elmélkedés a Biblia, a keresztény teológia és az ókori filozófia előtérben állása mellett; tematikailag: a világ teremtési folyamata és a teremtet világ képe, benne a középpontban álló emberrel; törekvése: megmutatni, hogy a bibliai tanítások az antik filozófia kategóriáinak segítségével és a releváns keresztény hittételek bevonásával még teljesebben megérthetők és tartalmi gazdagságuk jobban kibontható; kidolgozottsága: gondos logikai felépítettség, illetve nagyfokú nyelvi és retorikai igényesség jellemzi. Ilyen alkotást csak rendkívüli tehetségű és igen alaposan felkészült ember hozhat létre huszonhat esztendő korában.

Pico della Mirandola tanulmányai

Giovanni Pico della Mirandola (1463–1492) arisztokrata család gyermeke, aki származásából adódó előnyeit jól kihasználta ahhoz, hogy páratlanul széles körű műveltségre tegyen szert és igen aktív tevékenységet folytasson. Tudását az egyetem padjában, fejedelmi udvarokban és kiváló magántanároktól szerezte. A bolognai és a padovai egyetemen elsősorban Arisztotelészt ismerte meg és a retorikát sajátította el, Páviában Platón tanításait közvetítették neki, a Sorbonne-on a teológiában mélyedhetett el, illetve megtanulta a retorika kritikáját, pontosabban: hogyan kell

a nyelvi igényességet és a hatékony érvelést elvileg megkülönböztetni és ugyanakkor a gyakorlatban együtt alkalmazni. A Feltre-család mantovai és az Este-család ferrarai udvarában alaposan megismerkedett a világi kultúrával, humanista tudósok mellett festőkkel és költőkkel került közeli kapcsolatba, így Andrea Mantegnával és Angelo Polizianoval. Közben magánúton is tanult, a keleti nyelveket sajátította el a legkiválóbb mesterek segítségével: a hébert a kor egyik legjobb hebraistájától, Jochanan Alamannótól, az arabot az egyik neves Averroës-fordítótól, Elia Medigótól. Utazásai során könyveket gyűjtött (könyvtára közel 1200 kötetből állt), széles körű tudományos levelezést folytatott, megszülettek első filozófiai próbálkozásai, sőt verseket is írt, de Angelo Poliziano igyekezett őt tapintatosan a költészet művelése helyett más irányba terelni.

Sokoldalú
tevékenysége

Tevékenységét a reneszánsz emberek nagyfokú *aktivitása, sokirányúsága és ellentmondásossága* jellemzi. Közben egyik traktátusában arról értekezik, hogy mennyire összeegyeztethetetlen a testi és az eszményi szerelem, nagy botrányt kavarva megszöketti az egyik Medici feleségét, a szép Margheritát. Két éven át végez intenzív szervezőmunkát azért, hogy 1487-ben megrendezhessék Rómában az *első filozófiai világkongresszust*, ahol az általa összeállított 900 tézist vitatták volna meg a világ minden tájáról összegyűlt gondolkodók, azonban VIII. Ince pápa nem engedélyezi, mert 13 tételben eretnekgyanús gondolatokat vél fölfedezni. Csatlakozik a Marsilio Ficino vezette firenzei Platóni Akadémiához, a kör humanistáinak társaságában dolgozik fiatalon bekövetkezett haláláig. Valószínűleg megmérgezték Girolamo Savonarolához régóta fűződő kapcsolatai miatt. Kéziratban maradt fontosabb műveit nem sokkal később unokaöccse, Gianfranco Pico tette közzé.

Neoplatonikus
filozófus

Giovanni Pico *minden* lényegesebb szellemi törekvést ismert, s noha *neoplatonikusként* tartják számon, a platonista gondolkodásmód nem minden tekintetben áll előtérben nála, sőt sok más filozófus gondolataival erősen átszőve érvényesül műveiben. Szemléletének alaptónusát azért és annyiban adja mégis a *reneszánsz neoplatonizmus*, mert az őt érdeklő mindenség szerinte fontos egységben látását ez teszi számára lehetővé, és ilyen alapon tudja az idealizált embert a világban problémamentesen elhelyezni. Pico igazi filozófus alkat: összefüggések, tág viszonyrendszerek érdeklik, és ehhez a kereszténység irányába kiszélesített platonizmus, illetve hellénizmus kori neoplatonizmus többlet tud neki közvetlenül adni, mint az arisztotelianizmus. Egyébként az arisztotelianizmus alig szorul nála a második helyre, és a *két legnagyobb* mellett szinte *minden jelentősebb* filozófus szerephez jut. (Raffaello akár az ő gondolkodásmódja alapján is festhette volna az *Athéni Iskolát*.) Pico tulajdonképpen folytatta a mestere, Ficino által elkezdett törekvést: figyelembe venni és —

Az ember méltóságáról

amennyire lehet — összeegyeztetni a legkülönfélébb ismereteket, nem szabva korlátokat tér, idő, forma, tudományos pontosság és ezekhez hasonló kritériumok tekintetében, mert helyes értelmezés révén ezek jól közelíthetők egymáshoz, és csak együtt adnak teljes tudást. Részben, vagyis a filozófiára specializálva ezt a tendenciát lett volna hivatva előmozdítani a tervezett világkonferencia is, amiről expressis verbis tanúskodik Pico legközismertebb műve, *Az ember méltóságáról* (*De hominis dignitate*) című értekezés második fele, hiszen az nyitóelőadásként hangzott volna el az említett konferencián. Pico itt is hangoztatott és másutt is kifejtett felfogása abban tér el leginkább a Ficinótól, hogy ő jobban kiemeli a többiek közül Platón és Arisztotelészt, és kisebb ellentétet lát közöttük, mint kortársai, illetve még sok más filozófust is több tekintetben jól összeegyeztethetőnek tart velük.

A korabeli neoplatonikus gondolkodásmód alapvetően meghatározó élmény volt Pico számára, hiszen az több úton is eljutott hozzá. Először a páviai egyetem szellemi légköre közvetítette, ahol az a Lorenzo Valla is oktatott egykor, aki Platón első olasz fordítóinak egyike. A második és döntő hatás Ficino munkássága, amit műveinek olvasásán és a személyes ismeretségen kívül még egy különös kitérő is színezt. A Mantovából már ismert Poliziano baráti köréhez tartozott a költő Girolamo Benivieni, aki Ficino Platón *Lakomájáról* írt kommentárjának szerelemfilozófiáját egy tan-költemény jellegű versben foglalta össze (*Canzone d'amore*), Pico pedig barátja verséhez egy további, több szempontú, alapos kommentárt írt (1486). Az akkor mindössze huszonhárom éves Pico nagyfokú érettséggel és alapossággal fejti ki a mű első részében a maga közvetetten Ficino ihlette kozmogóniáját, és a *Heptaplus* nagyon sok fontos gondolata is megvan már benne. A minden-ség hármas tagolása — angyali (angelicus), mennyei (caelestis), földi (sublunaris) világ — szépen leírva már itt megtalálható. Némi túlzással talán azt is mondhatnánk, hogy később írt nagyobb műveiben az itt felvázolt koncepció egy-egy részét fejti ki részletesen. A *Heptaplus*ban (1489) a három világot sokoldalúban és az emberrel kiegészítve; az angyali szférát *A létezőről és az egyről* (*De ente ed uno*) című művében (1492); a mennyei világot a *Értekezések a csillagjósítás ellen* (*Disputationes versus astrologiam divinatricem*) című polémiájában mutatja be részletesebben (postumus mű, 1996). Írt még egy könyvet a *Kabbaláról*, van egy Dávid-zsoltár elemzése, de lényegében azon a gondolatkörön belül maradt, amit pályája kezdetén a Benivieni-vers filozófiai kommentárjában felvázolt és legátfogóbban a *Heptaplus*ban dolgozott ki.

A *Heptaplus* mind témája, mind módszere, mind pedig elméleti karaktere szempontjából igen jelentős alkotás, nem is csupán Pico életművében, hanem az egész reneszánsz neoplatonizmuson belül. *Tárgya*: a mindenség, a lét egésze, a maga lényegi tör-

Egy Benivieni-vershez írt kommentárja és további művei

**A Heptaplus témája,
módszere**

ténetségében, hiszen az örökkévaló Istent leszámítva mindennek van története, és mivel ez az ember révén az üdvtörténetet is magában foglalja, nem is ér véget a jelenben. *Szemléletmódjára* épp az a különösen jellemző, hogy — humanista attitűdjét következetesen érvényesítve — együtt, *elválaszthatatlan egységben* láttatja a világot és az embert; főként lényegük egyneműségét és a világ emberértvalóságát hangsúlyozza. De leginkább a *módszere* az, ami a legtöbb érdekességet rejt és a legnagyobb figyelmet érdemli. Ugyanis „a teremtéstörténet magyarázatát” úgy végzi el igen komplex módon, hogy a *Biblia* e tekintetben *kulcsfontosságú szövegrészletéből* indul ki, annak elemzése közben sok további teológiai és filozófiai szövegrészt von be szó szerint vagy utalás formájában; alapvetően *filozófiai* elemzésnek veti alá a szövegekből kiolvasott összetett (vallási, filozófiai és részben tudományos) értelmet; teológiai és filozófiai *kategóriák* tartalmi egymásnak való *megfeleltetését és kiegészítő* jellegét mutatja ki, s mindezt — mert a teremtés hét napjának lényegtörténetéről van szó — egy *hétszer hetes tagolású* értekezés keretei között teszi.

A mű szerkezete

A mű teljes címe: *A teremtés hat napjának hétféle elbeszélése (Heptaplus de septiformi sex dierum Geneseos enarratione)*. A könyv — amelyet két bevezetés készít elő és egy különös summázatú befejezés zár le — hét fejezetből, „előadás”-ból áll, és ezek *több vonatkozásban* is igazodnak a teremtés történetének hét napjához. A mű *struktúrája* követi a bibliai szimbolikát a *legformálisabb* tekintetben is: a teremtés a maga teljes egészében, megszentelésével együtt 7 nap alatt ment végbe, de a folyamat 6+1 tagoltságot mutat, illetve időbeli középpontja a 4. nap. Ezekre a formai szempontokra *mondanivalója elrendezésekor* messzemenő tekintettel van Pico, jól felhasználja őket saját megállapításai nyomtatékosításához. Mint ahogyan a teremtés folyamatát a megszentelés teszi teljessé, a hat nap *értelmét* is végül a *hetedik* adja, úgy Pico is a *hetedik* előadásba sűríti eszmei következtetései *lényegét* (ez a leghosszabb fejezet, a teljes szöveg egyharmada). De mivel ő elsősorban *nem* a teremtéstörténet folyamatát akarja rekapitulálni, hanem annak lényegkiemelő értelmezésével humánus tartalmú *következtetésekhez* szeretne eljutni, ezért az eseményeknek a mózesi szöveghez közel álló filozofikus *kivonatolását* az *első* fejezetre szűkíti, a további *hat* fejezetben pedig — utalva persze bizonyos történésbeli elemekre — annak részletes *interpretációját* nyújtja. Azonban Pico elsősorban az *embert* szeretné megérteni, a világmindenség közepén és a létezők hierarchiájának csúcán méltán elfoglalt helyének jogosságát igazolni, ezért a róla szóló fejezet a *negyedik* lesz, a hetes számsor *középső* tagja; és ennek a számnak Mózesnél is megvan a maga relatíve kitüntetett helye: Isten ezen a napon választja el végképp a sötétséget és a világgosságot, teremt világító égitesteket, ettől kezdve van élet és életető fény, ami a megértés feltétele is. A forma szintjén tehát Pico

a *Heptaplusban* is ugyanúgy a világ középpontjába állítja az embert, mint ahogyan szerinte — *Az ember méltóságáról* című traktátus lényegében ezzel kezdődik — az Isten helyezte oda őt, amikor megteremtette. A téma formális elrendezése olyan, hogy végül a két alapvető aszimmetriából egy olyan *átfogó szimmetria* áll össze (6+1, 1+6, illetve a középen a 4, vagyis 3+1+3), ami a hagyományokkal is összhangban van, és a tartalomnak is megfelelő, könnyen érthető tagoltságot tud biztosítani. A hetes beosztás az egyes fejezeteken belül is megtalálható, de ez nem követi szorosan a fenti strukturáltságot.

A történeti és logikai tárgyalásmód egysége

A bemutatott szimmetrikus struktúra fontos szerepet kap a tematika *áttekintésében* és bizonyos mondanivalók *nyomatékosításában*, de annyira élesen azért nem rajzolódik ki, hogy zavarná a kifejtés alapvetően *lineáris* menetét és ne érvényesülne a fejezetek sorrendjében a rákövetkezés logikája. Pico végül is egy „történetet” mond el, amelynek elsődleges — mózesi — „leírása”, vagyis a *Genezis könyve* nagyon hangsúlyozza az *egymásra következők* rendjét, és ettől az interpretátor csak annyiban tér el, amennyiben azt a jobb megértés feltétlenül megköveteli. A teremtés kozmogóniai története — a maga elsősorban „sensus litteralis”-ával — alapként mindvégig jelen van; erre épülnek rá — a bibliai allegória megfejtése és a megfelelő filozófiai hagyományok felhasználása nyomán — a morális és anagogikus értelmezések. Ily módon a kifejtés mind átfogóbban és elmélyültebben veszi birtokba a rendkívül komplex témát. Az érvelés és bizonyítás fontosságát mindig hangoztató filozófusnak sikerül megvalósítania a *történeti* és a *logikai* tárgyalásmód egységét.

Makrokozmosz és mikrokozmosz

A témát filozófusként elemző Pico Isten két teremtményét, a *világot* (makrokozmosz) és az *embert* (mikrokozmosz) mutatja be, de a világ az ő keresztény és platonikus felfogása szerint a legkevésbé csak az érzékelhető, hanem az érzékfeletti (intelligibilis) világot is jelenti, ezek együtt adják ki a mindenséget. Ő azonban Platóntól is, Plotinosztól is eltérően három nagy egységet különböztet meg, illetve platóni és arisztotelészi terminusokkal jelöli őket: így lesz az érzékfölötti *angyalok világa* az „intelligibilis” világ, a már érzékelhető *mennyei világ* a „szuperlunáris”, és a szintén érzékelhető *földi világ* a „szublunáris” szféra. A negyedik világgént emlegetett *embert* viszont a Démokritosz óta nyomon követhető „mikrokozmosz” kifejezéssel illeti. Magáról a teremtő Istenről meglehetősen keveset beszél.

Az elemzést a földi világgal kezdi, és az *elemek világaként* mutatja be. Ez alkalmat ad neki arra, hogy Mózes szövegéből indulhasson ki (kezdetben Isten „az eget és a földet” teremtette meg), illetve hogy számba vegye azokat az elemeket (víz, föld, tűz, levegő), amelyekből az egész világ felépül az egyesülés és a szétválás különleges, olykor misztikus módozatai szerint. Ezt követően a *mennyei világ* kerül sorra: az a létszféra, amely a lenti és a

**Az ember mint
mikrokozmosz**

fenti vizeket elválasztó *mennyezet* (firmamentum) fölött van, s benne az égitestek az arisztotelészi-ptolemaioszi rendszer szerint helyezkednek el. Utána az *angyali világ* bemutatása következik, az érzékfölötti világé, ahol a kifinomult tűz és a romlatlan szellemiség uralkodik, s benne az angyalok a Dionüsziosz Areopagitész (Pseudo-Dionüsziosz) leírta hierarchia szerint kapnak helyet, különböző távolságra Istentől. Az eddigi elemzések elsősorban azt mutatják meg, hogy *mind a három világ önálló*, de — másodsorban — arra is fény derül, hogy ezek *feltételezik is egymást*, nem létezhetnek egymás nélkül. A negyedik könyv az *emberi világ* (az ember mint mikrokozmosz) leírása; ez arról ad képet, hogy a három világ (vagyis a makrokozmosz) jellemzői az *emberben*, ebben a „negyedik világ”-ban együtt *mind megvannak*. A következő két könyv a négy világ *összetartozását* mutatja be alaposabban. Az ötödik azt, hogy a világok miként tartoznak együvé *hierarchikus viszonylataik* (tökéletességük és tökéletlenségük) szerint, „egymást követő sorrendben”. A hatodik könyvben az egyetemes összefüggések és determinációs viszonyok leírása szerepel, az a tizenöt fajta „kötelék” kerül sorra, amely a „világok közötti”, illetve minden világban a „minden dolgok közötti” összetartozást biztosítja. Az ötödik, hatodik és hetedik könyvben is összhangba kerül Mózes szövege a filozófusok megállapításával, hiszen mindkét koncepcióban Istenből indul ki a hierarchikussá kifejlődő világ, valamint az ember a legtökéletesebb élőlény, és végül a — lényegileg arisztotelészi — öt alapvető és tíz másodlagos filozófiai kategóriapár áttekinthető párhuzamba kerül a mózesi leírás bizonyos ellentétpárjaival (az essentia-accidentia kategóriapárnak a mélység-sötétség felel meg, az anyagi ok-egyedi dolog viszonyának a föld-pusztaság, a formai ok-egyedi létező viszonyának a fény-test, a ható ok-egyedi okozat viszonyának az ég-föld, a cél-oknak az alkotó Isten szelleme a vizek felett). A tíz másodlagos összefüggés esetében is hasonló a helyzet. A hetedik könyv az *alapvető következtetéseket* vonja le: a teremtet világ az ember boldogságát szolgálja; a filozófia a természetes (evilági), a teológia az örök (túlvilági) boldogsághoz segíti eljutni a fentieket megértő embert.

A mű summázata

Könyve végére írt summázatában Pico — az epigrammák csattanójára emlékeztető frappáns módon — egyetlen mondatban is összefoglalja műve leglényegét. Ehhez úgy jut el, hogy a *Genezis könyvének* első szavát elemezve, a *beresith* (kezdetben) betűit anagramma-szerűen variálva megkapja a kulcsszavakat, és azokat ilyen mondattá fűzi össze: „Az Atya a Fiúban és a Fiú által kezdetet és véget, vagyis nyugalmat teremtett, fejet, tüzet és a nagy ember alapját, jó szövetségben.” Ebben benne van minden kezdet kezdete (Atya), a platonikus szellemben felfogott makrokozmosz (a nagy ember a maga három részével), utalás-szerűen az ember (mikrokozmosz), akit Krisztus megváltott

(Fiú), mindezek pozitív egysége (jó szövetség) és boldogságot nyújtó perspektívája (Istentől eredő vég). Az ember itt úgy van — közvetetten, szinte rejtetten — jelen, hogy általa lehet megérteni a világot: a (kis) ember (mikrokozmosz) utal a nagy emberre (makrokozmosz); a „nodus et copula mundi” szerepe mintegy kiegészül a „clavis mundi” funkcióval is.

Az ember méltatása

Fejtegetései során Pico *filozófusok és teológusok* hosszú sorát szólaltatja meg; a megváltástan történefilozófiai aspektusát boncolgatva azt igyekszik tisztázni, hogy Krisztus, az istenember miért a *negyedik évezred közepén* jelent meg a hatezer éves zsidó történelemben, s ezért ő mennyiben a zsidók megváltója is — de mindez mégis az ember jellemzésére, méltatására és boldogulásának minél teljesebb elősegítésére fut ki. A *Heptaplusban* is azt hangoztatja Pico, amit *Az ember méltóságáról* című traktátusában — amelyet Eugenio Garin a „reneszánsz manifesztumá”-nak nevezett —, hogy az ember tökéletesség tekintetében *közvetlenül* Isten után következik: „Isten úgy tartalmaz mindent, mint mindennek az eredete, az ember viszont úgy tartalmaz mindent, mint mindennek a középpontja”. Ficinóhoz hasonlóan ő is idézi Hermész Triszmegisztoosz elragadtatott felkiáltását: „Nagy csoda az ember, óh Aszklepiosz!”

Antropocentrikus világ

Az ember *nagyszerűségét* és a világ emberért való voltát együtt és egymástól elválaszthatatlanként mutatja be ebben a munkájában Pico. Olyannak tünteti fel a világot, hogy az már a földi életben is hozzásegítheti az embert a *boldogsághoz*, ami viszont nem kizárja, hanem éppen *előkészíti* a még nagyobb túlvilági boldogságot. Ezen a téren Pico a reneszánsz neoplatonikusok első generációjához sorolható Lorenzo Valla hasonló elgondolását folytatja, amennyiben Valla ezt a világot nem a siralom völgyének, hanem az emberi tevékenység színterének tekintette, ahol értelmesen lehet tevékenykedni, és maga ez az *aktivitás* már önmagában is *gyönyört* (voluptas) okoz, mert legtöbb változatának semmi köze sincs a túlvilági boldogságot veszélyeztető bűnhöz. A világ Pico szerint is — akár mestere, Ficino elgondolásában — Isten által értelmesen elrendezett kozmosz, áttekinthető és megérthető, jól vagy rosszul kihasználható *mozgási tér* az ember számára. Szerinte nem annyira *antropomorf*, mint amilyennek — a szerelemfilozófia kifejtése apropójából — Marsilio Ficino és Leone Ebreo (Guida Abarbanel) megrajzolta, de nagyon is *antropocentrikus*, benne az ember „a világ csomópontja és köteléke”, az Isten az *ember kedvéért* teremtette, régiói *átjárhatók*, a mennyei szférát sem választja el a többitől semmilyen akadály. Ez a metafizikai világmodell az arisztotelészi-ptolemaioszi világképből szélesedik majdnem végtelenné, de bemutatott formájában nagyon másképp, mint ahogyan jó száz esztendő múlva Giordano Bruno már nem antropomorf és nem is antropocentrikus, kopernikuszi világképet extrapoláló univerzumképe, amely azon-

ban nagyon egyértelműen végtelen, de mégsem idegen az ember számára.

A firenzei Platóni Akadémia jeles tagja mesteréhez hasonlóan vallotta, hogy a „természet könyvét” és a „kinyilatkoztatás könyvét” együtt kell olvasni, illetve mások olvasataitól sem szabad elzárkózni, hiszen a felismert lényeg rögzítésének nagyon különböző formái lehetnek, a legrejtélyesebb nyelvi képződmények is „Isten ábécéi”, és érdemes kibetűzni az általuk leírtakat. Nem a reneszánsz kori humanisták Flacius-féle hermeneutikája ez, és távolról sem az a fajta tudományosság ez még, ami majd a felvilágosodás hagyománykezelő szemléletét jellemzi, de olyan általános vonatkozásban mégis anticipálja Vico felfogását, hogy a legrégebbi szövegekből indul ki, *nagyra becsüli forrásértéküket*, és azok folytatójaként és kiteljesítőjeként jut el saját helytállóbb elméletéhez. Pico még nem tudhat arról — Galilei előtt —, hogy a természet könyvét a „matematika nyelvén írták”, sem arról — Vico előtt —, hogy az ember legalábbis társszerzője a Gondviselésnek az emberi történelem megírásakor. Arra viszont nagyon büszke — akárcsak a platonizmus szelleme által szintén megérintett Nicolaus Cusanus és Carolus Bovillus —, hogy Isten ezt az egész világot az ember számára teremtette, és az ember a maga módján nagyon hasonlít mind a kettőhöz.

Ligeti Miklós: Béke kút, 1916 (Barka Gábor felvétele)

Csodálkozás és filozófia Pascal gondolkodásában

PAVLOVITS TAMÁS

Πολλὰ τὰ δεινὰ

1970-ben született Szegeden. Egyetemi tanulmányait a JATE BTK magyar, francia és filozófia szakán, illetve a Sorbonne filozófia szakán végezte. Jelenleg az SZTE BTK Filozófia Tanszékének tanára, a Sorbonne végzős doktorandusz hallgatója.

A csodálkozás mint a filozófia forrása

¹*Metafizika*, 982b
(Halasy-Nagy József
fordítása.)

²*Theaitétosz*, 155d
(Kárpáty Csilla
fordítása.)

A csodálkozásnak a görögök óta fontos szerep jut a filozófiában. Platón és Arisztotelész ugyanis úgy tartják, hogy az embereket a csodálkozás indította filozofálásra. Az ember akkor csodálkozik el, amikor valami szokatlannal találja szembe magát. Mászt jelent azonban egy emberen csodálkozni, és mászt egy természeti jelenség fölött ámulatba esni. Egy ember elsősorban olyan cselekvéseivel vált ki csodálkozást, ami tőle váratlan. Amikor valaki azt mondja, hogy „csodálkozom ezen az emberen”, azzal többnyire rosszállását, sőt csalódását szokta kifejezésre juttatni. Meg kell különböztetnünk ettől a fajta csodálkozástól azt, ami természeti jelenséghez kötődik: ez esetben a természet valami olyasmit produkál, amire az ember nem számít. Megszokhattuk, hogy a természeti események adott rendben, a fizikai törvényeket követve zajlanak. Amikor azonban egy jelenség ellentmondani látszik e törvényeknek, az ember elcsodálkozik. Ez a csodálkozás elválaszthatatlan az értetlenkedéstől: nem értjük hogyan történhetett meg ez, hiszen a csodálatos esemény ellentmondani látszik a természet racionális rendjének. Az értelem ilyenkor nem képes beilleszteni saját rendjébe a történeteket, ezért képtelen azokat megokolni és magyarázatot adni rájuk. A szokatlan és csodálatos eseményben az értelem valami még-nem-értettel szembesül, és e szembesüléskor az ember szükségszerűen tudatlannak érzi magát. A csodálkozással együtt járó tudatlanság az értelmet magyarázatra és az okok kutatására készteti, és ez vezet el a filozófiához: „Az emberek ugyanis most is, meg régen is — írja Arisztotelész — a csodálkozás következtében kezdtek filozofálni. Kezdetben a hozzájuk legközelebb eső csodálatos dolgokon álmétkodtak el, majd lassanként továbbmentek ezen az úton, és nagyobb dolgok felől is kezdtek kérdéseik lenni. Így például a Holdnak változásai felől, s a Napnak és a csillagoknak járása és a mindenség keletkezése felől. A kételkedő és csodálkozó ember pedig tudatlannak érzi magát”.¹ Platón szerint „főként filozófus adottsága az, hogy csodálkozik; hiszen nincs is más forrása a filozófiának, mint éppen ez”.² A csodálkozás élményét tehát egy olyan esemény váltja ki, amellyel kapcsolatban az ember

**A csodálkozás
kezdőpont vagy
végpont**

³*Etika*, I. rész, Függelék
(Boros Gábor fordítása.)

⁴Blaise Pascal: *Írások a
szerelem szenvedélyéről,
a geometriai gondolkodásról
és a kegyelemről*.
Osiris, Budapest, 1999,
57. és 59. (Pavlovits
Tamás fordítása.)

**A természet
végtelensége**

⁵Pascal: i.m. 31.

⁶E tanulmányban
prekantianus módon az
ész és az értelem
kifejezéseket
szinonimaként
használok.

tudatlannak bizonyul, minek következtében gondolkodni kezd: ezért tartják a görögök a csodálkozást a filozófia forrásának.

Ha mindezt megfordíthatjuk, akkor azt látjuk, hogy a filozófiálás a csodálkozás megszüntetésére irányul. Spinoza egy kissé indulatosan a következőt írja: „azt, aki a csodák igazi okát kutatja, s a természet dolgait mint tudós megérteni, nem pedig mint balga bámulni igyekszik, azt mindenütt eretneknek és istentelennek tartják (...) mert tudják, hogy a tudatlanság megszűnésével megszűnik az ámulat is”.³ Spinoza tehát egyetérteni látszik Platónnal és Arisztotelésszel abban, hogy a csodálkozás (ámulat) a filozófiához vezet, de kiegészíti ezt azzal, hogy a filozófia célja éppen az, hogy a csodálkozást felszámolja. Pascal véleménye mindezzel szöges ellentétben áll. A *Geometriai gondolkodásról* című művében a természetet jellemző végtelenség kapcsán így ír: „Akik tisztán látják ezen igazságokat, a természet nagyságát és hatalmát lesznek képesek csodálni e bennünket minden oldalról körülvevő kettős végtelenben”, majd hozzáteszi, hogy e kettős végtelent a természet „nem avégett állította az ember elé, hogy megértse, hanem, hogy csodálata tárgyát képezze”.⁴ Pascal szerint bizonyos igazságok tisztán látása a csodálkozáshoz vezet el, és e ponton az értelemnek le kell mondania a megértésről. Arisztotelésszel és Spinozával ellentétben tehát Pascal számára a gondolkodás nem a csodálkozásból fakad, és nem annak felszámolására irányul, hanem épp ellenkezőleg: a csodálkozás élményébe torkollik. Próbáljuk meg megérteni mi áll e szándék hátterében.

* * *

Pascalnál a csodálkozás tárgya a végtelen természet. Köztudott, hogy a kopernikuszi forradalom során a világ kiszabadult kozmikus zártságából, és végtelen univerzummá lett. A heliocentrikus világfelfogás utat nyitott Giordano Brunónak ahhoz, hogy a világ-egyetem végtelenségét hirdesse, és e tekintetben Pascal osztja a nézetét. A természet végtelensége az újkori gondolkodás hajnalán ugyanakkor a tudományos és racionális kutatást is a végtelen perspektívájával ajándékozza meg. Pascal az *Előszó az úrról szóló tanulmányhoz* című töredékes írásában maga is a fejlődés végtelen lehetőségét szegezi szembe a középkori tudomány zárt tekintélyelvűségével, és kijelenti, hogy az ember, értelme révén, a végtelen számára teremtett.⁵ A végtelen azonban nem pusztán lehetőséget, hanem komoly kihívást is jelent a gondolkodó ember számára.⁶

Pascal már nagyon korán kapcsolatba került a végtelen problémájával, nevezetesen a kúpszeletekről szóló, tizenhat évesen írt tanulmányában. Ezen írásával, Desargues mellett, úttörő szerepet játszott a projektív geometria felfedezésében. Az ebben vázolt egyik tétel a következőképpen hangzik: metsszünk el egy

⁷A kúp csúcsát az alapkör egy pontjával összekötő egyenes.

A végtelen jelensége a matematikában

⁸*L'oeuvres mathématiques de Desargues.* (Ed. R. Taton.), PUF, Paris, 1951, 99.

A kettős végtelen alapelve

adott kúpot egy síkkal úgy, hogy a sík párhuzamos legyen a kúp egyik, de csak egyik alkotójával.⁷ Amennyiben a kúp alapkörének minden pontját a síkra vetítjük oly módon, hogy a kúp csúcsából egyeneseket húzunk az alapkör pontjain át, akkor a síkon megjelenő kép egy parabola lesz. Az így kapott parabola végtelen, ami annak köszönhető, hogy az alapkör egyik pontja, tudniillik az, amelyikben a síkkal párhuzamos alkotó a kört metszi, soha nem vetül rá a síkra, hiszen a kör csúcsa és e pont közé húzott egyenes — amelyen keresztül a vetítés történik — a síkkal párhuzamos. Azt is mondhatnánk akár, hogy e pont éppen a végtelenben vetül a síkra, ott, ahol a távolodó párhuzamosok metszik egymást. Ez a következmény érthetőnek tűnik, azonban súlyos ellentmondással terhes. A kivetítés során az történik ugyanis, hogy egy véges alakzat — az alapkör — egy végtelen képet ad. Ez csak úgy lehetséges, ha a véges kör végtelen pontból áll, márpedig a következmény kikényszeríti e feltétel elfogadását. A kivetítés eredményeként a végesben megjelenik tehát a végtelen. Minthogy a véges azonban tökéletesen összemérhetetlen a végtelennel, e kettő találkozása egy nyilvánvalóan véges alakzatban felfoghatatlan az ész számára. A szigorúan megalapozott és módszeresen végigvitt geometriai bizonyítás során az értelem olyan eredményre jut itt, amit ő maga képtelen felfogni. Desargues, Pascal mestere így ír e jelenségről *Brouillon-projet* című írásában, amelyet szintén a projektív geometria alapműveként tartanak számon: „az értelem belevész e gondolatba (...), mivel a módszeres érvelés olyan következmények levonására készíti, amelyekről képtelen felfogni, miként lehetséges, hogy létezzenek”.⁸ A végtelen jelensége a matematikában tehát (legalábbis ebben a korban) megoldhatatlan nehézségek elé állítja az értelmet. Általa az ész olyan tartományba téved, amelyet képtelen kezelni, és ott saját határaihoz jut el.

A matematikai végtelen felfoghatatlanságának másik megnyilvánulása Pascal írásaiban már a kettős végtelenhez kötődik. E problémát a fentebb idézett *Geometriai gondolkodásról* című írásában fejtegeti. A kettős végtelen alapelve kimondja, hogy minden végtelenig osztható és végtelenig növelhető. A végtelen oszthatóság elve a matematikusok számára axiomatikus tény: egy adott szakasz a végtelenig darabolható anélkül, hogy valaha egy olyan részt kapnánk eredményül, amely tovább már nem osztható. Ennek értelmében a geometriában nincsenek atomisztikus, oszthatatlan alkotóelemek. A pontok, amelyekből egy szakasz felépül, végtelenül kicsik és kiterjedés nélküliek. Ha azonban úgy tekintünk egy szakaszra, mint ilyen pontok halmazára, akkor a véges szakaszt végtelen pontból állónak kell értelmeznünk. A véges minden geometriai alakzatban — a projektív geometriából vett példához hasonlóan — összekapcsolódik a végtelennel, és ez a kapcsolat megint csak felfoghatatlan ellentmon-

⁹Méré levele Pascalhoz.
In: Pascal: *Œuvres complètes*, III. (Ed. Jean Mesnard.), Desclée de Brouwer, Paris, 1991, 354–355.

**A matematikai
végtelen kiterjesztése
a fizikai világra**

¹⁰Vö.: Descartes:
A filozófia alapelvei, 26.
és 27. §.

dásokhoz vezet az ész számára. Méré lovag, Descartes követője egy Pascalhoz intézett levelében éppen e felfoghatatlanságra hivatkozva utasítja el a végtelen oszthatóság alapelveinek elfogadását: „Úgy tűnik számomra — írja —, hogy azok az érvek, amelyekkel a geometria tudománya szolgál, lévén sokszor homályosak és a mindennapi érzéseinkkel ellentétesek, a belőlük levont következtetéseket meglehetősen gyanúsakká teszik, főképp, amikor a végtelen belekeveredik a dologba. (...) Felhívom figyelmét arra, hogy amint egy mégoly kevés végtelen is vegyül egy kérdésbe, az azon nyomban értelmezhetetlenné válik, mivel ilyenkor az emberi szellem összezavarodik és eltéved. (...) Márpedig mindaz, ami a józan észet sokkolja, hamis”.⁹ Méré fölöslegesen figyelmeztette barátját, hogy a végtelen ellene szegül minden értelmezési kísérletnek, mivel Pascal ezt pontosan látta. Ugyanakkor az ő viszonya a kérdéshez merőben különbözik Méréjétől, hiszen ahelyett, hogy elutasítaná, gondolkodásának egyik központi problémájává emeli a végtelen felfoghatatlanságát.

Pascalnál a végtelen jelensége ugyanis nem korlátozódik a geometriára, hanem a fizikai természetet is jellemzi. Ezáltal határozottan szembhelyezkedik kortársával, Descartes-tal, aki különbséget tesz határtalan (*indéfini*) és végtelen (*infini*) között, és aki a természetnek csupán határtalanságát ismeri el, de végtelenségét nem.¹⁰ A pascali gondolkodásban a matematikai végtelen kiterjesztése a valós világra a fizikai és geometriai tér azonosításán alapul. Ezt az teszi lehetővé, hogy Pascal — szinte minden kortársával, de elsősorban Descartes-tal ellentétben — hitt a légtelen tér létezésében, amit kísérleti úton is megpróbált igazolni. A légtelen tér, mivel mentes minden anyagtól, ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint a tisztán intelligibilis geometriai tér. Így a fizikai világra ugyanúgy érvényes a végtelen oszthatóság és végtelen növelhetőség tétele, mint a geometriai tárgyak és tér esetében. Amint a *Gondolatok* híres, 72. töredékében kifejti, a világban minden végtelenig osztható, anélkül, hogy valaha eljutnánk egy oszthatatlan elemig, és fordítva: minden végtelenig növelhető, anélkül, hogy valaha bármi is korlátozná a további növelést. Ennek értelmében minden véges dolog két végtelen, a végtelenül kicsi és a végtelenül nagy között „lebeg”, egyformán távol mindkét végtelentől. E kettős végtelenség a természet legmélyebb és legfelfoghatatlanabb titka.

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a végtelen felfoghatatlansága kizárólag egy szigorú és módszeres észhasználat számára nyilvánul meg. A végtelenről nem könnyű gondolkodni. Folyamatosan fennáll ugyanis annak veszélye, hogy a végtelenül nagyot vagy a végtelenül kicsit valami tetszés szerinti naggyal vagy kicsivel helyettesítjük, és így önkéntelenül is végesként képzeljük el. Ennek veszélyére Descartes is figyelmeztet Isten végtelensége kapcsán. E veszélyt azt követeli meg, hogy a gon-

dolkodó ész szigorú matematikai módon közeledjen hozzá, mert csak így tarthatja figyelemmel a végtelen végtelen voltát, és csak így tapasztalhatja meg annak radikális felfoghatatlanságát. A gondolkodás a végtelen geometriai elgondolása során juthat csak el annak megtapasztalásához, hogy a végtelen — ahogy Méré írja — „sokkolja az észet”.

**Az értelem
végességének
felismerése**

A végtelennek éppen e sokkoló jellege vezet vissza bennünket a csodálkozáshoz. A csodálkozás, amint már írtuk, valami szokatlan, nem természetes jelenség észlelésekor támad az emberben, miközben az ész nem képes magyarázattal szolgálni a jelenségre. Pascalnál ez a jelenség nem más, mint a természet léte, amelynek minden részében a véges keveredik a végtelennel. Az ész a természet matematikai és fizikai kutatása során eljut annak felismeréséhez, hogy a természet kétszeresen végtelen. A végtelen felismerése a természet legfontosabb jellemzőjének és egyúttal legmélyebb titkának megértését jelenti. E megértés azonban felemás, hiszen annak megértése ez, hogy a természet végérvényesen megérthetetlen, mivel a végtelen minden racionalizálási kísérletet ellehetetlenít. A végtelennel való szembesülés egy sajátos határta-pasztalatot eredményez, melynek során az ész felismeri végességét, és belátja, hogy le kell mondania a megértésről és a további kutatásról. A világ valami olyasmiként mutatkozik meg a módszeres gondolkodás számára, ami nyilvánvaló létezése ellenére ellenáll a végső megértésnek. Ez az a pont, ahol a megértésre képtelen ember szembesül végérvényes tudatlanságával, és csodálkozni kezd. Aki idáig eljut, írja Pascal, „az remegni fog e csodák láttán és hiszem, hogy kíváncsisága csodálatba fordul, és fogékonyabb lesz némán szemlélni, mint önhittén tovább kutatni őket” (72).¹¹

¹¹A *Gondolatok* töredékeit a magyar kiadás számozása alapján, de saját fordításomban idézem.

**„Csodálkozás” és
„csodálat”**

A filozófia és csodálkozás viszonya tehát Pascalnál éppen elentétes azzal, amit Arisztotelész vagy Spinoza vall. Amíg Arisztotelésznél a csodálkozás filozofálásra sarkall, addig Pascalnál éppen a filozófia vezet el a csodálkozáshoz. Arisztotelésznél a filozófia a csodálkozás megszüntetésére, Pascalnál pedig a csodálkozás kiváltására irányul. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a pascali szöveg kapcsán különbséget kell tennünk csodálkozás (*étonnement*) és csodálat (*admiration*) között. Ez a különbségtétel az Arisztotelész által használt *thaumadzein* kifejezésben még nem jelenik meg. A különbség talán csak annyi, hogy a Pascal által használt „csodálat” kifejezés — szemben a csodálkozással — egy olyan aktust jelöl, amelyben az ember nem csupán értelmével vesz részt, hanem egész lényével. A pascali csodálat és csodálkozás azért jelenti a filozófia végét, mert itt a gondolkodás legvég-ső határaihoz jut el, szembesül a felfoghatatlannal, amit saját erejével már képtelen racionalizálni, ezért itt egyetlen lehetőség marad az ember számára: lemondani a megértésről, és némán csodálni azt, ami természeténél fogva felfoghatatlan. A csodálatba torkolló filozofálás Pascalnál egyúttal az igazi filozofálást jelenti.

Csodálat és nemtudás

¹²A két idézett szövegrész a Pascal által rendezett töredékek közé tartozik, és egymás után következnek. (A magyar kiadás nem a Pascal által felállított sorrendet követi.)

Csodálat és szemlélődés

¹³Lásd fentebb, a 72. töredékből idézett részt.

Csodálat és rettegés

A csodálatnak fontos velejárója ugyanakkor a tudatlanság vállalása. Ehhez a tudatlansághoz, Pascal szerint, éppen a tudományos kutatás vezet el: „A bölcsesség visszavezet bennünket a gyermekkorba” (271) — írja, majd így folytatja: „A tudományoknak két véglétük van, amelyek összeérnek. Az első a tiszta természeti tudatlanság, amelybe az ember beleszületik, a másik véglét pedig az, ahova a nagy lelkek jutnak el, miután végigjárták mindazt, amit az ember tudhat, és úgy találják, hogy semmit sem tudnak, hanem ugyanabban a tudatlanságban vannak, ahonnan elindultak. Csakhogy ez egy tudós tudatlanság, olyan, amelyik tud önmagáról” (327).¹² Pascal itt csatlakozik a szókratészi és cusanus-i hagyományhoz, amely szerint a legmagasabb rendű tudás a nemtudás tudása. Fontos különbség azonban, hogy nála e nemtudás összekapcsolódik a csodálat egzisztenciális aktusával. Az ész módszeres és geometriai használata során ugyanis a nemtudáshoz jut el, és kénytelen lemondani a további kutatásról. Ha azonban a világ kettős végtelenségét képes a maga felfoghatatlanságában szemlélni, akkor e szemléletben megnyilvánuló határtapasztalat a csodálat élményét váltja ki az emberből.

Pascal szöveg szerint is összeköti a csodálatot a szemlélődéssel.¹³ A szemlélődés (*theoria, contemplatio*) fontos szerepet játszott az antik és középkori filozófiákban. Többnyire egy olyan tevékenységet jelölt, amelyben az érzékelés (látás) és az emberi szellem egyaránt részt vett, de nem járt egyfajta következtetésen alapuló, diszkurzív gondolkodással. A szemlélődés elsősorban a világrendre (*koszmosz*) irányult, amelynek szenzibilis és intelligibilis rendezettsége lehetővé tette a gondolkodó számára a felemelkedést az egyhez, és elvezethetett annak intuitív megragadásához. Pascalnál a szemlélődés tevékenysége másfajta értelmet nyer. Elsősorban azért, mivel tárgya a végtelen, amit semmilyen érzéki tapasztalás nem képes megragadni. Ehhez járul, hogy az értelem maga is képtelen a végtelent felfogni, csupán felismerheti létezését. Ennek következtében az ész a végtelennel egyetlen módon kerülhet kapcsolatba. Úgy, hogy nem megérteni próbálja, hanem megérthetetlenségét kísérli meg megérteni. Ennek során az ész egy sajátos határtapasztalatra tesz szert, amelynek velejárója a csodálat élménye. E határtapasztalat megnyitja az ésszt a végtelen felé, és e megnyílást kell a végtelen szemléletén értenünk.

A végtelen határtapasztalata a csodálaton kívül azonban együtt jár egy másik alapvető élménnyel Pascalnál, mégpedig a szorongás avagy a rettegés élményével. Ez az élmény abból ered, hogy a természet, azaz a világ, amelynek kettős végtelenségét feltárja az értelem, nem csupán a tudományos kutatás tárgya, hanem az ember lakhelye is egyben. A végtelenség, amely ellene szegül a világ racionalizálásának, kérdésessé teszi egyúttal

„E végtelen terek örök
némasága...”

az emberi élet alapvető értelmét is. Az ember élete, ugyanúgy, mint gondolkodása: véges, és ez a végessége összemérhetetlenné teszi világával, amelyben életét értelemmel kellene megtöltenie. Ez az összemérhetetlenség váltja ki a szorongás élményét. „E végtelen terek örök némasága rettegéssel tölt el” (206) — írja Pascal, majd egy másik töredékben ezt mondja: „Amikor elmereng az engem megelőző és utánam következő örökkévalóságba vesző életem rövidsége fölött, vagy belegondolok abba, mily kis teret tölt ki létezőm, amely elmerül a végtelen terek ropant méretében, megrémülök, és elcsodálkozom azon, hogy én éppen itt vagyok, nem pedig máshol, mivel nincsen semmi oka annak, miért itt és nem ott, miért éppen most, nem pedig máskor? Ki helyezett ide? Kinek a végzése rendelte számomra ezt a helyet és ezt az időt?” (205). A világ végtelensége és értelmezhetlensége ellene szegül annak, hogy az ember életét egy olyan nagyobb értelem-egészbe ágyazza, amelynek alapját — miként az premodern korokban megszokott volt — a világ adja. Az élet ezen eredendő értelem- és alpnélküliségének belátása szorongáshoz és rettegéshez vezet. Ennek konstatálása történik a végtelen szemlélése során, és így a végtelen csodálata kiegészül a rettegés érzésével.

* * *

A végtelen
egzisztenciális
megtapasztalása

A filozófia végpontján az ember tehát a világ felfoghatatlanságával és saját létezésének megérthetlenségével néz szembe. Az értelem csődöt mond a végső kérdésekkel szembesülve, és le kell mondania a további kutatásról. Mindez az ész és a gondolkodás végső gyengeségét látszik bizonyítani, holott Pascalnál éppen ellenkező a helyzet. A végső kérdések felfoghatatlanságáig való eljutás nem az ész gyengeségéről, hanem erejéről tanúskodik. Az ész erejét éppen az adja, hogy képes a végtelennel szembesülve saját korlátait megtapasztalni, és valamiképpen állandósítani ezt a határtapasztalatot. Az ész ebben a tapasztalatban a csodálat és rettegés vegyes élményéhez juttatja el az embert, miközben a legvégsőhöz, azaz a végtelenhez való viszonya racionálisból egzisztenciálisba fordul át. A határtapasztalatban az ember a legvégsőre, a végtelenre válik nyitottá, és e földi létezés felfoghatatlanságának csodájára és rettenetére ébred.

Két hívő történész

1964-ben született Budapestén. Eszmetörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen esztétikát és államtant oktató, a Vigilia szerkesztőbizottságának tagja. Legutóbbi írását 2002. 8. számunkban közzöltük.

„Ha voltak nagy mestereim, akkor ők Burckhardt, Tocqueville, Huizinga” — ezt írja *Egy eredendő bűnös vallomásai* címen magyarul nemrég megjelent kötetében John Lukacs. Miért érdekes ez? Mert kevesen élnek ma történészek, akik olyan eleven szálakkal kapcsolódnának ezen történészek hagyományához, mint ő. Mi jellemzi e szerzőket? Szerintük a történelem nem egyedi tények halmaza, hanem valami titokzatos áramlás, mely a tények mélyén, mögött, feltett zajlik, suhan, vagy csak alig észrevehetően mozog. Fül kell hozzá, hogy meghalljuk legtitkosabb rezdüléseit, felfigyeljünk egy-egy pillanat jelentőségére, és szem, hogy meglássuk az évszázadok szuperlassú, tektonikus dinamikáját.

Tocqueville a 18. és a 19. század krónikása, Lukacs a 20. századé. Ha meg akarjuk érteni Lukacs munkásságát, valószínűleg meg kell értenünk Tocqueville-ét. S ha meg akarjuk érteni korunkat, e két szerző biztosan segíthet benne.

Alexis de Tocqueville (1805–1859) régi francia arisztokrata család sarja. Fiatalon, 1831–32-ben néhány hónapra Amerikába utazott, és ez megváltoztatta az életét. Benyomásait *A demokrácia Amerikában* című művében örökítette meg, s e munkájával híressé lett. A nemzetgyűlés és a Francia Akadémia tagjává választották. A Második Köztársaság idején alkotmányt szerkesztett, 1849-ben rövid ideig külügyminiszter volt. Emlékiratait már tudóbjosan Sorrentóba visszavonultan írja, majd a francia forradalom és az ancien régime kapcsolatát elemző művén dolgozott, melynek első kötete 1856-ban jelent meg, *A régi rend és a forradalom* címmel.

Lukacs professzor alább közölt tanulmánya a nagy tiszteletben tartott francia előd (őt nevezte „a demokratikus kor Arisztotelésének”) halála előtti időszakáról szól. Ez az időszak minden emberről sokat elárul. Lukacs szerint Tocqueville például a mindig is benne rejlő mély katolicizmusát árulta el egyértelműen ekkor. Lukacs az 1964-ben közölt tanulmányában megérzését dokumentumokkal tudja igazolni: három kéziratos beszámolóra támaszkodik, melyeket a nagybeteg gondolkodót 1859-ben ápolók írtak.

A történetírói bravúr nem szorul indoklásra. A magyar fordítás megjelentetésének azonban van egy nem titkolt hátsó gondolata is: hátha árnyalni lehet e tanulmánnyal a Magyarországon túlságosan is bevett leegyszerűsítő Tocqueville-képet, amely liberális szociológusként, arisztokrata létére szabadgondolkodóként festi le a nagy francia gondolkodót. Lukacs szerint, ha mindenképp ilyen vagy-vagyokban kívánunk gondolkodni, akkor bizony inkább tekinthető elődje konzervatívnak, történésznek és hívő katolikusnak.

Alexis de Tocqueville utolsó napjai

JOHN LUKACS

1924-ben született Budapesten. Történész. 1947-től különböző amerikai egyetemek professzora. Számos történeti könyve jelent meg az Egyesült Államokban. Magyar fordításban a rendszerváltás óta jelennek meg művei. Legutóbbi írását 2001. 9. számunkban közzeltük.

A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: *The last days of Alexis de Tocqueville*. Catholic Historical Review, 1964. (Az eredeti tanulmány jegyzetapparátusát rövidítettük.)

¹Érdekes ellentmondásra bukkanhatunk ezzel kapcsolatban. Gobineau-nak szeptember 16-án írt,

Tocqueville kastélyából keltezett levelében az áll, hogy két héttel azelőtt — mindössze két napig —

Párizsban voltak. De ránk maradt két levél, melyet Tocqueville-ből küldött szeptember 1-én és 5-én Lord Hatherton-nak és Sir George

Cornwall Lewisnak. Ez vagy másolási hibát sejtet (Tocqueville kézírását nem volt könnyű kiolvasni) Tocqueville levelezésének első kiadásában

Alexis de Tocqueville 1859. április 16-án halt meg Cannes-ban. A Tocqueville iránt nemrégiben feltámadt érdeklődés eredményeként szó esett katolicizmusáról, s különösen élete utolsó napjainak vallásos aktusairól.

Tocqueville idő előtt halt meg, 53 éves korában. Valamilyen tüdőbetegségben szenvedett, tuberkulózisban vagy tüdőrákban; az a kevés adat, amivel rendelkezünk, az előbbit valószínűsíti. Mellkasi panaszai gyakran visszatértek életében; feltehető, hogy némely megterhelő amerikai utazása (például 1831 decemberében az út nehéz, Tennessee-re eső szakasza alatt bekövetkezett súlyos balesete) hozzájárult ebbéli állapotához. 1850-ben, 1853-ban és 1854-ben súlyosabb, 1857-ben enyhébb lefolyású roham kínozza. Ilyenkor klímaváltozást javasoltak neki, mert felső Normandia ködös és nyirkos levegője nem tett jót egészségi állapotának (a Tocqueville kastély csak néhány mérföldre fekszik Cherbourgtól). 1850-ben Tocqueville-ék délre utaztak, Sorrentóba, 1853-ban pedig Tours-ba, ahol nekifogott a *Régi rend* írásának. 1858 júniusában egyik tüdejében tüdővérzés következett be. Hat hét elteltével kezdett felépülni; kora augusztusban, a „voyage impérial” idején (amikor III. Napóleon és Victoria királynő találkozott Cherbourghban) Tocqueville-ék néhány angol barátjukat látták vendégül. Tocqueville asszony maga is beteg volt, ágyhoz kötötte a bronchitis, mely súlyos és krónikus torokgyulladásához társult. Valamikor szeptember 10-e körül¹ Tocqueville-ék felszálltak a Párizsba tartó vonatra, ahol aztán kevés barátal tudtak csak találkozni, mivel inkább Dr. Gabriel Andral-lel konzultáltak, aki a korban nagy híré orvos volt. Dr. Andral különféle otthon alkalmazandó gyógymódokat írt elő. Tocqueville-ék úgy számoltak, hogy október 8-a táján visszatérhetnek Párizsba, s ott tölthetik majd a telet. Erre azonban már nem kerülhetett sor. „(...) kellemetlen fájdalmat érzek a mellkasomban”, írta barátjának, Alexandre Freslonnak Tocqueville Párizsból október 11-én; október 22-én pedig azt írta Robert Hyde Gregnek, hogy meglehetősen elesettnek érzi magát, és hogy úgy határoztak, a következő néhány hónapot Cannes-ban töltsék.

1858-ban a Riviéra még nem számított divatos téli üdülőnek, bár egynéhány külön angol már elkezdte látogatni. A sors különös egybeesése, hogy Lord Henry Brougham, Tocqueville korai intellektuális ellenfele, majd későbbi barátja és levelezőtársa volt

(ennek számos hibájáról lásd alább a 10. jegyzetet), vagy, ami valószínűbb, annak a jele, hogy Tocqueville nem ohajtotta különösebben Gobineau-t látni.

²Ugyanezen a napon írt John Stuart Millnek, megköszönve neki, hogy elküldte számára az *On Liberty* (A szabadságról) egy példányát.

³Ugyanezen a napon írt Henry Reeve-nek az előző hónapban átért szünetéről: „Nem hiszem, hogy lett volna életemnek olyan hónapja, mely inkább megérdemelne, mint ez utóbbi, hogy fekete kereszttel jelöljem saját személyes létezésem történetében.”

⁴1840-ben alapította Paul S. Millet; nem tévesztendő össze a Bon Secours de Lyonnal. Lásd még *Un prêtre: Vie de l'abbé Millet. Fondateur du Bon Secours de Troyes.* Paris, 1949.

⁵Lucie Georges (1832–1877). 1854-ben lépett be a rendbe; 1859-ben megalapított egy házat Cannes-ban. Később tüdőbeteg lett, lehet, hogy épp az általa ápolottól fertőződött meg (86-os szám a Bon Secours de Troyes, ACBST alatt).

⁶Marguerite Batisse Ferodet (1829–1919). 1855-ben lépett be a rendbe (148. sz., ACBST).

az, aki 1834-ben „felfedezte” Franciaország délkeleti mediterrán sarkát. 1859-ben működött már a PLM vasút, de a vonatok csak Toulonig közlekedtek, és nem volt fűtés a kocsikban. Tocqueville-ék kényelmetlen körülmények között végigzötyögtek a Rhône őszi völgyén, s november 2-án érkeztek Toulonba, ahonnan szekerrel kellett Cannes-ba utazniuk, ami majdnem nyolcvan mérföldre feküdt onnét. November 5-én teljesen kimerülten érkeztek meg. Tocqueville egy bájos kis házat bérelt, a Villa Montfleury-t, amit citromfák öveztek, a Bois de la Croix des Gardes mögötti domboldalon. Lassacskán javulni kezdett az egészségi állapota. Olvasni szeretett volna, de szeme is fájt; talált egy fiatal szeminaristát, aki felolvasott neki. Egy helyi orvos, bizonyos Dr. Sève fontos és hasznos segítséget nyújtott. Mint utolsó éveiben majdnem mindig, a magányos Tocqueville sok időt és energiát szentelt arra, hogy barátaival levelezzen. December elejére sokkal jobban érezte magát, de karácsony után a dolgok rosszabbra fordultak, és ez a súlyos visszaesés majd az egész januáron végighúzódtott. Februárban egészsége megint jobbra fordult. „Erőm gyorsan visszatér”, írta Circourt grófnak 9-én²; „egészségi állapotom javulása sebes”, írta Corcelle-nek 15-én; „kitűnő állapotom, mely mostanában köszöntött rám”, írta Hyppolite de Tocqueville grófnőnek 25-én.³ Úgy volt, hogy néhány barátja, köztük Brougham és Beaumont, márciusban meglátogatják. „Gyógyulok, de lassan”, írta Circourt grófnak március 17-én. „Nem vagyok beteg, csak nagyon gyenge”, írta Corcelle-nek április 6-án, azon a napon, amikor Beaumont elhagyta Cannes-t. Utolsó leveleit 9-én diktálta. Ekkor következtek be az utolsó rohamok; Tocqueville egyre inkább elgyengült; 16-án este meghalt.

* * *

Egészségének változása mellett Tocqueville utolsó hónapjainak legfontosabb fejleménye vallásosságához kapcsolódott. Nem sokkal azután, hogy Cannes-ba érkeztek, Tocqueville-ék ápolónővér után érdeklődtek. A Notre-Dame de Bon Secours de Troyes⁴ kongregációjának nővérei épp akkoriban nyitottak egy házat Nizzában; onnét érkezett Theophile nővér⁵ december elején a Villa Montfleury-be. Visszaemlékezései szerint az a személy (valószínűleg Beaumont), aki eléjött, azt mondta neki az úton fölfelé, hogy tartózkodjon bármit is mondani a vallásról, és szoritkozzon ápolási feladataira. December végére nyilvánvalóvá vált, hogy részben Tocqueville asszony betegsége miatt, Teophile nővérnek segítségre van szüksége, így Valérie nővér⁶ csatlakozott hozzá; valamivel később Gertrude nővérnek⁷ kellett felváltania Theophile nővért, aki egy időre kimerült.

Mivel először arra számítottak, hogy egy agnosztikus személlyel lesz dolguk, a nővérek jóleső meglepetéssel tapasztalták

⁷Marie Cornet (1834–1915). 1855-ben lépett be a rendbe (138. sz., ACBST). Valérie és

Gertrude nővérek 1858-ban tettek fogadalmat. Gertrude nővért úgy ismerték, mint elragadó és humoros, „kissé kacér” személy (ACBST, Cannes jegyzetek); nagyon boldog volt, amikor Tocqueville-ék megajándékozták egy pár új cipővel.

⁸Lásd alább a 26. jegyzetet.

⁹L. Drouet: *Recherches historiques sur les vingt communes du canton de Saint-Pierre-Eglise.*

Cherbourg, 1893, 473–474., ahol részleteket találunk a temetésről és a családi sírboltról.

¹⁰Sok kutatómunkára lesz szükség ahhoz, hogy feltárják, mit tett Beaumont, és sajnos ezt már soha nem is lehet pontosan kideríteni, az időbeli távolság, valamint Tocqueville levelezésének különlegesen nagy mennyisége és kiterjedése miatt. Számos olyan levél is fennmaradt, melyben Beaumont maga is elismeri, hogy szeretné megsemmisíteni vagy visszatartani ezeket (melyek közül az egyik tulajdonomban van). Csak remélni lehet, hogy egy nap, miután az *Összegyűjtött Művek* jelenlegi sorozata már ki-

Tocqueville-ék vallásosságát, s mindazokat a bizonyítékokat, melyek Tocqueville hitére utaltak. Mivel betegsége megakadályozta abban, hogy templomba járjon, Theophile nővért kérte meg arra, hogy a mise imádságait olvassa fel neki. Márciusban az orléans-i püspök és egy másik pap⁸ látogatta meg Tocqueville-t, Dupanloup pedig misét tartott házukban. A Cannes-i egyházközség papja több alkalommal látta; Gabriel abbé egyszer egy óráig Tocqueville-lal volt, aki akkor meggyónt. Tocqueville szobájában oltárt állítottak; Tocqueville asszony és a két ápolónővér szintén áldozott. Tocqueville még egyszer gyónt áprilisban. 16-án halt meg, békében magával és egyházával. Testét Franciaországon keresztül szállították ősi otthonába, ahol 1859. május 10-én temették el, a parányi Tocqueville falucska⁹ kicsiny templomkertjében, a templom falával szemben felállított sírban, két mérföldre a kastélytól. Öt évvel később felesége is követte őt e szerény nyughelyre, melynek felirata már elszürkült és betűit mára elmosta az idő.

* * *

Ezek voltak Tocqueville utolsó napjainak legfontosabb történései. A halála óta eltelt évszázad alatt kétszer váltak vita tárgyává ezek az események.

Gustave de Beaumont ellentmondásos módon számolt be Tocqueville utolsó napjairól. Barátságuk miatt Tocqueville asszony azzal bízta meg, hogy Tocqueville levelei és iratai közül néhányat állítson össze. (E levelek legtöbbjét Tocqueville asszony hagyta rá, akinek a többi Tocqueville-hez fűződő viszonya nem volt éppen szívélyes.) Beaumont nagyon gondatlan szerkesztőnek bizonyult. Igen nagy szabadságot engedett meg magának Tocqueville leveleinek kezelésében: némelyiket elégette, némelyiket visszaszármasztatta címzettjükhöz vagy írójukhoz, engedély nélkül javította át némelyik szövegét, és olykor újakat is alkotott úgy, hogy részletek vett ki több levélből és azokat szerkesztette egybe.¹⁰ Ezen eljárás egyik lehetséges oka az elővigyázatosság volt: Beaumont úgy érezte, kötelessége visszatartani bizonyos politikai leveleket és olyan szakaszokat, melyek egyes személyeket kritizáltak. Ennél is fontosabbak voltak számára azok a gyakori görcsös erőfeszítései, melyek arra irányultak, hogy visszatartson, mi több, hogy megsemmisítsen néhányat Tocqueville azon levelei közül, melyek vallásosságáról tanúskodtak. Ezek közül a legérdekesebb az az eset, amelyet Antoine Redier fedezett fel: Beaumont nem engedte megjelenni Tocqueville egyik legfontosabb levelét, melyet Swetchine asszonyhoz címzett 1857. február 26-án. Beaumont-nak, aki nem volt hívő, így sikerült hozzájárulni annak a látszatnak a kialakulásához, hogy Tocqueville sem volt hívő, vagy hogy legfeljebb keresztény volt, de nem katolikus, és hogy utolsó vallási aktusai csekély jelentőség-

adásra kerül, összeállítják a Tocqueville-iratok jegyzékét is. Ez nagy erőfeszítést igénylő, nehéz feladat lesz, de mégis fontos, mert — és ezt mind ez idáig nem ismerték el — joggal hihetjük, hogy Tocqueville levelei irodalmi hagyatékának leggazdagabb és legértékesebb részét alkotják.

¹¹Tocqueville asszony konvertita volt.

¹²„(...) a megszokott kategóriák akadálynak bizonyultak Tocqueville megértésekor; néhány elemzőjét félrevezette az a körülmény, hogy élete utolsó évtizedében legközelebbi barátai és levelezőtársai közül sokan az úgynevezett »liberális« katolikusok közé tartoztak. Sokakat zavarba hozott az a körülmény, hogy 1852 után, amikor a francia katolikusok véleménye két táborra oszlott, Tocqueville nem társult sem a »rigorózusokhoz«, sem a »liberálisokhoz«, sem Veuillot-hoz, sem barátjához, Montalembert-hez, és hogy magántársaságban sokszor volt nagyon kritikus mindkét féllel szemben.” Lásd bevezetőmet in: *Tocqueville: The European Revolution and Correspondence with Gobineau*. New York, 1959, 25–26.

gel bírtak, mivel azokat csak Tocqueville asszony kívánságára hajtotta végre.¹¹

Arra is van némi bizonyítékunk, hogy az effajta információk terjesztésével Beaumont még azoknak a „liberális” katolikusoknak a körét is befolyásolni tudta, akik közül többen közel álltak Tocqueville-hoz. Néhány haláláról hírt adó korabeli újságbeszámolótlól, valamint Lacordaire méltató beszédétől eltekintve sokáig senki sem említette Tocqueville vallásosságát. Ennek több oka is volt, de legfontosabb talán az a sajátos helyzet, hogy Tocqueville, aki mindig is magányos figura volt, nem illett bele az 1850-es és 1860-as évek¹² francia katolicizmusát jellemző, egymással élesen szembenálló két tábor egyikébe sem. Kevesen figyelték Tocqueville-ra, s még kevesebben vallásos filozófiájára a halálát követő évtizedekben. 1884-ben Louis Baunard atya egy kis kétkötetes könyvben, mely a *La foi et ses victoires* címet viselte, megjelentetett egy esszét Tocqueville-ről is, azok közé számítva őt, akik életük folyamán valamikor megtértek vagy visszatértek a katolikus egyházhoz. Ez nem csak egy konzervatív és ultramontán író vélekedése volt. Baunard ismerte Gabriel abbét Cannes-ból, aki az 1880-as években még élt, és aki már 1860-ban beszámolt Baunard-nak Tocqueville utolsó hónapjainak részleteiről. E katolikus apologéta munkájának kevés hatása volt.

Húsz évvel később egy tehetséges (a szó legigazibb értelmében vett) amatőr író, Antoine Redier érdeklődni kezdett Tocqueville iránt. Hosszú éveken át tanulmányozta iratait és leveleit. Mintegy húszévnyi aprólékos kutatás után — melyet az I. világháború szakított félbe¹³ — Redier 1924 júliusában befejezte munkáját, a *Comme disait Monsieur de Tocqueville*-t. Ez a kitűnő kis könyv, melyet 1925-ben publikált, s mely egy élet kutatómunkáját és töprengéseit összegezte, mind a mai napig egyike Tocqueville két alapvető életrajzának. Redier abból a — sajnos helyes — feltételezésből indult ki, hogy Tocqueville-t majdnem teljes egészében elfelejtették.¹⁴ Nem e helyütt kell számot adni Redier munkájának tartalmáról és erényeiről, legfeljebb csak abban az értelemben, hogy ő volt az első, aki részletes beszámolót közölt Tocqueville utolsó napjairól.¹⁵ Redier, aki politikailag és vallási értelemben is konzervatív volt — eleinte meglehetősen szkeptizmussal közeledett Tocqueville-hez —, arra a belátásra jutott, hogy Tocqueville hívő katolikusként halt meg, és katolikus meggyőződése alapvetően fontos politikai és történeti eszméi megértéséhez. Mivel nem volt megelégedve Beaumont változatával, és mert tudatában volt annak, hogy Beaumont miként dolgozta át Tocqueville iratait, Redier 1904-ben elment Gertrude és Valérie nővérekhez, akik még éltek Troyes-ban; főként az előbbi részletesen beszámolt neki Tocqueville utolsó napjairól.

A jövő Tocqueville-kutatói talán irigylik Redier-t, aki kétségtelenül számos olyan, mára eltűnt levelet látott, mely Tocque-

¹³Redier munkája, az 1916-ban közzétett *Méditations dans la tranchée* díjat kapott (Académie Française).

¹⁴Lásd a *Bevezetés* epigráfiáját: „mindazoknak, akik ezidáig nem ismerték Tocqueville-t”. Lásd továbbá Redier következő kitételét: „Nem kímélt senkit — sem a tömeget, sem az elitet. Így hát elfeledték (12.).

¹⁵Lásd 281–299.

¹⁶Ebbe a kategóriába tartozik néhány olyan levél, melyet 1859-ben írtak. Lásd Redier: „(...) meg akartam tudni az igazságot Tocqueville utolsó napjairól. Mondhatom, hogy napról napra követtem visszavonultságában... Minden levelet olvastam, melyet ő, a felesége vagy a hozzá látogatóba érkezett barátai írtak, egészen az utolsó napig. Még a legkisebb gesztusait is megfigyeltem...” (291–292.).

¹⁷*The Prophet of the Mass Age*, újryomva mint Harper Torchbook (New York, 1960) a következő címmel: *Alexis de Tocqueville: A Biographical Study in Political Science*.

¹⁸Ő volt a Knopf által 1945-ben kiadott kétkötetes *Democracy in America* szerkesztője. E kiadás angol fordítása nem kielégítő, ezért

ville-től és Tocqueville asszonytól származott.¹⁶ Másfelől azonban: *habent sua fata libelli*, és Redier kis könyvének sorsa egyáltalán nem volt irigylésre méltó. Továbbra sem foglalkozott senki Tocqueville-lel, legalább további két évtizeden keresztül; s az a tény, hogy nem alkalmazott lábjegyzeteket és olyasmit, amit gyakran indokolatlanul „tudományos apparátusnak” neveznek, azt eredményezte, hogy — általánosan szólva — a Tocqueville iránt egyáltalán érdeklődők közül kevesen méltatták futó pillantásnál többre Redier fontos és úttörő vállalkozását. E kevesek közé tartozott J. P. Mayer, a jelenleg kiadás alatt álló *Összegyűjtött Művek* szerkesztője, aki sokat tett azért, hogy felébredjen a tudományos érdeklődés Tocqueville iránt, amire Hitler németországi felemelkedését követően lassan sor is került. A Mayer által írt Tocqueville-ről szóló életrajzi esszé, melyet 1939-ben tett közzé Londonban¹⁷, egyetértett azzal, ahogyan Redier Tocqueville utolsó napjait értelmezte. Korábban az Egyesült Államokban Gerge W. Pierson, aki Tocqueville kézírataiból következtetett vissza, kiadta nagyon hasznos és részletes összefoglalását Tocqueville és Beaumont Egyesült Államokban tett utazásáról, de kommentárjai elárulták, hogy Pierson — csakúgy, mint Phillips Bradley¹⁸ — filozófiailag nem volt eléggé felkészült ahhoz, hogy Tocqueville vallásosságának problémájával megbirkózzon. 1951-ben Mayer általános szerkesztése mellett megkezdődött Tocqueville *Összegyűjtött Műveinek* a folyamatos kiadása. Ez a vállalkozás, mely végül több mint húsz kötetből fog állni (eddig kilenc jelent meg), a tervek szerint az 1970-es évek elejére fog elkészülni. Mindenesetre Tocqueville presztizse 1945 után növekedni kezdett Amerikában és Európában is, annyira, hogy ma már egyike azon nagy íróknak, akiket gyakran idéznek, de ritkán olvasnak. Ugyancsak nem a mi tisztünk Tocqueville újrafelfedezésének vizsgálata, vagy akár csak számbavétele sem. Am e reneszánsz egyik jelensége annak elismerése volt, hogy Tocqueville nem is annyira politikai, mint inkább filozófiai és vallásos gondolkodó.¹⁹ 1955-re még Georges Lefebvre is, aki fokozatosan egyre inkább Tocqueville, a történész hatása alá került, elismerte katolicizmusát; számos francia tankönyv és irodalomkönyv említette úgy mostanában Tocqueville-t, mint valamifajta korai katolikus kereszténydemokratát. 1959-ben, a Tocqueville halálának századik évfordulójára emlékező konferenciákon Luis Diez del Corral Párizsban, a jelen tanulmány írója pedig Philadelphiában beszélt Tocqueville vallásosságáról.

1959 végén az eddigi legteljesebb Tocqueville-Gobineau levezést adták ki az *Összegyűjtött Művek* sorozatának 9. köteteként, Maurice Degros szerkesztésében. Jean-Jacques Chevallier-t kérték fel a *Bevezetés* megírására, s ő ennek szövegébe beillesztett egy hosszú lábjegyzetet, amely egy korábban nem publikált Beaumont-jegyzetet közöl, a Tocqueville-archívum LII. dossziéja-

szükség lenne egy új és korrigált angol nyelvű kiadásra.

¹⁹Amerikában lásd

Joachim Wach protestáns teológust: „Az ancien régime szerzője úgy halt meg, ahogy élt, gyakorló római katolikusként.” (*Types of Religious Experience*. Chicago, 1950, 174.)

²⁰Doris S. Goldstein:

The Religious Beliefs of Alexis de Tocqueville.

French Historical Studies, I (December, 1960), 391.: „a bizonyíték közvetlen és meggyőző... a Baunard-Redier értelmezés tartathatlanná vált.” Lásd még az én „Kommentáromat”, uo., II (1961, tavasz), 123–125, és Mrs. Goldstein választát, uo., 126.: „nem szabadna... alábecsülnünk a dokumentumok vizsgálatát...”

„a Beaumont-dokumentum”, azért fontos, mert lehetővé teszi a kutató számára, hogy túljusson a különböző többé vagy kevésbé objektív másodlagos forrásokon.”

Richard Herr: *Tocqueville and the Old Regime*.

Princeton, 1962, 49. 10.

jegyzet: Chevallier és Goldstein „megfelelőképp megmutatták, legalábbis számomra, hogy bár

Tocqueville-nek nagyon erőteljes vallási érzelmei voltak, a keresztény tanításokkal kapcsolatos

ból. E jegyzetben Beaumont úgy foglalja össze Tocqueville utolsó vallásos aktusait, hogy közli, azért gyónt és azért fogadta el az egyház szentségeit, mert meg kívánta örvendeztetni feleségét. Későbbi Tocqueville-ről szóló írások, melyek 1961-ben és 1962-ben jelentek meg, inkább ezt az interpretációt fogadták el, s nem azt, ami Redier könyvében olvasható, arra hivatkozva, amit szerzőik Redier „egyoldalú dokumentációjának” és „a meggyőző bizonyíték hiányának” neveztek.²⁰

Különös, hogy e szerzők miért fektettek olyan nagy hangsúlyt Beaumont beszámolójára. Mint korábban már említettem, Beaumont távolról sem volt megbízható szemtanú.²¹ Mi több, Beaumont beszámolója nem olyan új, mint ahogy azt egyesek gondolták. Még 1859-ben is Beaumont ugyanúgy írt Tocqueville barátainak magánlevelezésében, ragaszkodva hozzá, hogy Tocqueville utolsó vallásos aktusai teljesen formálisak voltak, és hogy gyóntatója „liberális” pap volt, aki nem ragaszkodott egy tényleges gyónáshoz, hanem csak azt mondta a haldokló embernek, hogy egy általános nyilatkozatban kérjen megbocsátást bűneire.²² Már Beaumont azt mondta az idősebb Nassau-nak, hogy „Tocqueville magához vette a szentségeket, nem annyira azért, mert hitt bennük, hanem egyszerűen csak, hogy megörvendeztesse Tocqueville asszonyt és elkerülje a botrányt”²³. Így Beaumont megbízhatatlansága és tendenciózus beállítása mellett a Chevallier által nyomtatott és mások által idézett beszámolója nem „forrásértékű”; csupán egyike azoknak a különböző változatoknak, ahogy Tocqueville szavait idézték. Azt sem tudhatta Beaumont, hogy végülis mi történt; körülbelül tíz nappal az író halála előtt látta utoljára Tocqueville-t.²⁴

* * *

Van végül egy fontos forrás, mely meggyőző bizonyítékkal szolgálhat és alátámaszthatja Redier megbízhatóságát egyszer és mindenkorra.

1962 nyarán a jelen tanulmány írója meglátogatta a Bon Secours-házat Troyes-ben. 85 évvel korábban Redier személyesen tudott szót váltani Tocqueville utolsó napjainak két élő szemtanújával, mi már túlléphetünk a szóbeli emlékezésen, melynek nem akadémiai jellege annyira befolyásolni látszik a mai írókat, mivel e vallási kongregáció archívumában három, egymástól független, de egymást részben átfedő kortárs beszámoló is fellelhető Tocqueville-ről 1959-ben. Az egyik egy kézirat azon iratok között, melyek a cannes-i Bon Secours-ház alapításával kapcsolatosak. E helységben 1859-ben telepedtek le, Tocqueville halála után; a második a nizzai házra vonatkozó iratokhoz tartozik; a harmadik egy levélmásolat, mely — egy, Dupanloup látogatására vonatkozó fontos részlet kivételével — lényegileg azonos, de

hitetlensége egész felnőt életét végigkísérte. Redier... és Lukacs... az ellenkező pozíciót foglalják el: hogy élete végén

Tocqueville ismét hívó katolikus lett, ám nekik nincs meggyőző bizonyítékuk.”

²¹Lásd fentebb a 10. jegyzetet. Jean de Tocqueville gróf, a család jelenlegi feje, a Tocqueville-iratok tulajdonosa, az Alexis de Tocqueville művei kiadásának nemzeti bizottsági tagja, írta a jelen tanulmány szerzőjének 1962. október 8-án: „A kérdés lényegét illetően természetesen csak a szóbeli családi hagyományt tudom Önnek közölni... Egykori dédnagybátyám nagyon is egyenes és tisztességes jellem volt ahhoz, hogy bármiféle érzelmekeket színleljen. Viszont Beaumont, aki szenvedélyesen hitetlen volt, sokszor mintha barátja rossz szelleme lett volna, és igyekezett hatni rá, miként ezt beszámolója is bizonyítja.

Tocqueville bizonyára meglévő kételyei egy győtrődő, de mégiscsak keresztény ember kételyei voltak. E szempontból egyértelműnek tűnnek azoknak a személyeknek a beszámolóit, akik jelen voltak utolsó pillanatainál.”

nyelvtanilag kifinomultabb változata a másodiknak. Okunk van feltételezni, hogy az első kézirat egy olyan kortárs beszámoló másolata, melyet a nővérek Lacordaire-nek²⁵ küldtek, talán kérésére. Íme az első két kézirat:

Részlet a cannes-i alapítással kapcsolatos kéziratból (ACBST Cannes)

Theophile nővérem előszóban az alábbiakat mesélte nekem: Amikor Tocqueville családja a Nizzai Házhhoz fordult betegápoló nővérekért, a család küldötte figyelmeztette a főnökasszonyt, hogy a nővéreknek tartózkodniuk kell majd attól, hogy a betegnek vallásról beszéljenek. A feltevélt elfogadták; a nővérek nem beszéltek neki a vallásról. Azonban egy vasárnap a maga jószántából kérte Theophile nővért, hogy olvassa fel neki a mise imádságait, mivel betegsége megakadályozza abban, hogy elmehessen a templomba. Azután minden vasárnap megismételte kérését, sőt még az is megtörtént, hogy miután már elhangzottak az imák, és neki valamire szüksége volt, amit meg is kapott a nővértől, így szólt: most pedig kedves nővér, olvassa tovább az imádságokat. Már az imák végére értünk, uram. Nem, kedves nővér, még nem olvasta fel nekem Szent János szép evangéliumát, mely ezekkel a szavakkal kezdődik: Kezdetben vala az Ige... És akkor felolvasta neki. Egy reggel a nővér misére készülődött, és erről értesítette Tocqueville urat. Kedves nővér, mondta akkor neki, kérje meg a plébános urat, hogy jöjjön el ma hozzám. A nővér átadta üzenetét, a plébános úr pedig eljött. Tocqueville úr azt kérte, hagyják egyedül a plébánossal. Körülbelül egy órán át beszélgetett vele, és később azt mondta, hogy meggyónt, és másnap a plébános úr ismét el fog jönni hozzá, hogy a szobájában misézzen és őt megáldoztassa. Másnap a plébános úr valóban eljött. A beteg szobájában addigra már előkészítettek egy oltárt; Tocqueville asszony és a beteget ápoló két nővér vett részt a misén. (Azt hiszem, áldoztak is.) Tocqueville úr még néhány napot élt, pontosan nem tudom megmondani, mennyit, talán még néhány hetet is. Boldog volt, hogy eleget tett vallási kötelezettségeinek. Homályosan még arra is emlékszem, hogy másodszor is megáldozott, de ebben nem vagyok biztos. *Azt mondta annak a nővérnek, akivel a plébános urat elhívatta, hogy ha a nővér beszélt volna neki vallásról és papról, bizonyára elutasította volna magától, azonban így önként és saját belső meggyőződéséből tett eleget vallási kötelezettségeinek.*²⁶

Részlet a nizzai alapítást elbeszélő kéziratból (ACBST Cannes)

1858. december havában nővéreket hívtak Nizzából Cannes-ba, hogy ápolják Alexis de Tocqueville urat, a neves író, akadémikust és egykori minisztert. Mindene megvolt, hogy hírneves legyen, ám nem volt keresztény. Mellkasi betegségben szenvedett, hamarosan egyáltalán nem volt már arra remény, hogy még valaha is felgyógyul. Theophile, Gertrude és Valérie nővérek váltották egymást, hogy éjjel-nappal ápolják. Nagyon sok barátja volt a politikai és irodalmi életben. Mindannyian azon gondolkodtak, vajon felgyógyul-e betegségéből, és ha netán meghal, mi történik befejezetlen tudományos munkáival. Ő maga fejét

²²Tévedés, például lásd az ultramontán konzervatív Baumard-hoz fűződő barátságát. Vannak bizonyítékaink arra is, hogy kapcsolatban állt Veuillot-val.

²³Lásd Redier idézett munkáját, 297.

²⁴A Beaumont-t cáfoló bizonyítékok közé tartozik az a Henry Reeve által írt levél, mely Duc d'Aumale-nak íródott április 10-én, arról értesítve, hogy előző kedden (6-án) Tocqueville felvette az utolsó szentségeket, lásd még Eduard de Tocqueville leveleit.

Alexis bátyja, akit eléggé irritált Beaumont rágalmazása, épp ezért készített nagyon is részletes beszámólót Tocqueville utolsó aktuásairól, így az április 6-i miséről és szentáldozásról is két levélben, 1861.

február 8-án és 1866.

július 21-én (Redier, 295–296.). Lásd még

J.-J. Ampère cikkét: Correspondant, 1859.

június 25. („halála... egy keresztény halála volt, miként élete is...”) és Luis Lomeniét: Revue des deux mondes, 1859.

május 15. („úgy halt meg, ahogy élt: keresztényként.”)

²⁵Az első lap tetején: „Tocqueville urat a nizzai ház három nővére ápolta. Egyikük, aki a legtöbbet tudott vallással kapcsolatos dolgairól,

dörzsölve ezt mondta a nővéreknek: „Ó, ha tudnák, mi minden van itt belül, és mennyire szeretnék meggyógyulni, hogy dolgozhassak!” Barátai közé tartozott méltóságos Dupanloup úr is, az illusztris orléans-i püspök, aki eljött meglátogatni a cannes-i plébános urat, hogy beszéljen vele arról, mennyire nyugtalan a lélek miatt. Azonban a beteg nem fogadta a plébános urat, aki egyre csak nagyobb odaadásra bízta a nővéreket. Nagyon nehéz dolguk volt szegény nővéreknek: mit mondhattak volna a tudósnak, hogyan beszélhettek volna vele ilyen kényes kérdésekről? Annál is inkább zavarban voltak, mert a beteg vért köpött, és bármikor elvérezhetett. Mivel nem tudtak Istenről beszélni a betegüknek, imádkoztak érte, és Isten nagy jóságában meghallgatta ezen egyszerű és őszinte lelkek imáját, és megmentette a beteg lelkét. Mindez egészen természetes módon történt. A nővérek egyre nagyobb odaadással és figyelemmel ápolták, így már arra sem volt idejük, hogy elvégezhessék áhítatos lelki gyakorlataikat. Ezért esténként és reggelenként a beteg jelenlétében imádkoztak, visszavonulva a szoba egyik sarkába. A beteg, aki látszólag aludt, figyelte őket, és lélekben nagyon sokat tanult. Anélkül, hogy valóban tudatában lett volna, gondolatai Isten felé fordultak. Mindez tartott már egy ideje, amikor egy nap a tudós, aki már mindent elfelejtett a vallásokról, azt kérte az egyik nővértől, hogy imádkozzon hangosan, mert újra meg akarta tanulni az imádságokat. Akkor Theophile nővér a Miatyánkot mondta csak el neki, mert nem akarta fárasztani. Folytassa, mondta, nem vagyok fáradt. És akkor a nővér elmondta az Ave Mariát és a Credot. Ezután reggelente és esténként együtt imádkoztak. Nagy előrelépés volt ez. Kihasználták az alkalmat, hogy tudassák vele: a plébános úr gyakran eljön érdeklődni hogyléte felől, sőt látni szeretné, ám mindig azt mondják neki, hogy talán később. Ezután már csak a megfelelő napra vártak, amikor is megkérdezték tőle, nem fogadná-e a plébánost? Amint azt előre gondolták, elutasította a kérést. Ám egy másik alkalommal a nővér bosszankodó arccal azt mondta neki, hogy a plébános úr már megint itt van, fogadja végre, ő majd szól neki, hogy ne beszéljen hozzá, de így legalább megszabadulnak tőle. Tocqueville úr beleegyezik, bevezetik a papot, aki mond néhány bátorító szót, majd kimegy. A beteg búcsúzásképpen leereszkedő és védelmező módon intett neki, ám nem szólt hozzá egy szót sem. A rákövetkező éjszaka nem érezte teljesen jól magát. „Rosszabbul van, uram?”, kérdezte tőle Theophile nővér. Nem, kedves nővér, válaszolta, csak elégedetlen vagyok magammal, mert nem a kelendő módon fogadtam a plébános urat, még csak udvarias sem voltam vele, mit fog gondolni rólam?... Hát csak erről van szó! Aludjon nyugodtan, mondja neki a nővér, lesz még alkalma jóvátenni, mert elég gyakran eljön érdeklődni a hogyléte felől. Akkor jó, mondja, ha legközelebb eljön, fogadni akarom. Minderről gondosan értesítették a plébános urat, aki nem késlekedett. A találkozó nagyon barátságos légkörben zajlott le, és a plébános később is eljött hozzá, olyannyira, hogy a beteg végül meggyónt. Akkor Tocqueville asszony, aki szintén beteg volt és így nem tudott elmenni a templomba, azt kérte, és kérését teljesítették is, hogy a házban mondjanak misét, ahol áldozhat. A nővérek arra bízatták Tocqueville urat, hogy használja ki az alkalmat, és ő is áldozzon. *Ám ő ez ellen azzal tiltakozott, hogy már több napja gyónt, és egyébként sem*

feljegyzéseket készített,
hogy eljuttassa

Lacondaire atyának.”

²⁶Ugyanezen a lapon: „A méltóságos orléans-i püspök úr és a ponlevoy-i atya egyaránt misézett a szobájában. Mivel még egyszer utoljára nem tudott áldozni, legalább a teljes *Salve Reginát* el tudta mondani az atyával, és ez volt az utolsó imádsága.

PS. Háromszor vagy négyyszer beszélt nekem önről, nagyra becsülte közösségünket.” Alírással:

Sr. Aglaé. A másik átiratból: „A méltóságos orléans-i püspök úr és a ponlevoy-i tisztelendő atya nem sokkal e nagy nap után egyaránt

Szentáldozatot mutatott be ennek a nagy embernek a szobájában. Nem vehette magához az oltáriszentséget, de az atyával együtt elmondta a *Salve Reginát*. Ez volt az utolsó imádsága, nem sokkal később

meghalt, boldogan, hogy eleget tett vallási kötelességeinek, és megvallosta a nővéremek, hogy ha kezdetben ő beszélt volna neki a vallásról, elutasította volna, ám így önként és saját meggyőződéséből cselekedett.”

²⁷Ez a szó olvashatatlan a kéziratban.

bőjtől (?),²⁷ *de majd meghallgatja a misét*. Tehát felsegítik a beteget, átvezetik a szalonba, amit ideiglenesen kápolnává alakítottak át. A fényes oltárt és az áldozati előkészületeket látva nagyon meghatódik; a papot szólítja, és azt kérdezi tőle, vajon áldozhat-e, miközben elmondja neki fenntartásait. A pap vigasztalja, megbékíti és kiszolgáltatja neki a viaticumot — Tocqueville úr megtért! ... E nagy eseményt megelőző éjszaka a nagy tudós akadémikus alázatos szolgájával megtanította magának a Confiteort, valamiféle gyermeki egyszerűséggel. Rövid ideig élt még, vérzésben halt meg.

Dólt betűvel szedtem két fontos részt e dokumentumokban. Az egyik a cannes-i kéziratban található, és Tocqueville utolsó vallásos aktusainak spontaneitására és őszinteségére utal. A nizzai kéziratban dólt betűvel kiemelt szakasz Tocqueville katolicizmusának figyelemreméltó körülményét illusztrálja, mely eddig nem kapott kellő figyelmet. Tocqueville húzódozása attól, hogy részesüljön a szentáldozásban, janzenista hajlandóságának bizonyítéka. A janzenizmus bevallottan olyan összefoglaló fogalom, mely három évszázadon át más és más értelemben volt használatos, de kétségtelen, hogy Franciaországban nemcsak egy bizonyosfajta puritanizmus jellemezte, hanem magas fokú intellektuális szigor is. Ez nagyon is megegyezett Tocqueville jellemével, amelynek pascali hajlamaira korábban utaltam; de megegyezett neveltetésével is, mivel a korabeli francia arisztokrácia vallásos neveléséhez is köze volt. Azt jelentette, hogy az olyan emberek, mint Tocqueville, ha gyóntak is, úgy érezték, bűnbánatuk nem volt teljes, és hogy ezért nem voltak éppen akkor érdemesek az oltáriszentség magukhoz vételére. Nem szabad elfeledkezünk a vallásos tapasztalat ilyen idejétmúlt változatáról, ha meg akarjuk érteni Tocqueville látszólag különös visszakozását a szentáldozás elfogadásától.

Tágabb értelemben azonban Tocqueville vallásos tapasztalatai nagyon modernnek is voltak. Taszította az 1850-es években elterjedt tekintélyelvű vallásosság politikai és társadalmi vonása, mely bizonyos fokig az 1848-as radikalizmus emlékére adott válasz volt. Így korábbi kijelentését: „hiszek, de nem tudok gyakorló hívó lenni”, azon széles körben elterjedt, ám gyakran felületes tisztelet ellentétéként kell értenünk, amellyel demokratikus társadalmakban és demokratikus korokban kezelték a vallást. Ebben az értelemben a Tocqueville utolsó napjaira vonatkozó bizonyítékok egyben különös morális önvizsgálatát és intellektuális büszkeségét is bizonyítják. Életének, és egy sokat tépelődő keresztény, nem pedig csupán egy, a vallás társadalmi és politikai funkcióit méltányló agnosztikus arisztokrata hitének kiteljesedését hozták e napok.

Horkay Hörcher Ferenc fordítása

Ligeti Miklós egyházművészeti alkotásai

PROHÁSZKA LÁSZLÓ

1953-ban született Budapesten. Újságíró, művészeti író. Számos írása és több könyve jelent meg Budapest köztéri szobraival kapcsolatban. Legutóbb (2001-ben) a Ligeti Miklós életművét feldolgozó kötetét és a magyar főváros lengyel emlékeit bemutató könyvét adták ki. (Utóbbi megfilmesített változatát 2002 tavaszán sugározta a Magyar Televízió.)

**Szent István
domborműve**

**Gróf Széchenyi Miklós
püspök mellszobra**

A 20. század első felének sikeres szobrásza, a városligeti híres *Anonymus* alkotója, Ligeti Miklós (1871–1944) nevéhez — számtalan remek portré mellett — több híres köztéri alkotás fűződik. Ő készítette *Rudolf trónörökös*, *Bandholtz tábornok*, *Déryné*, valamint a *Lovas tüzerek* budapesti emlékművét, *Erzsébet királyné* szegedi szobrát, a *34. gyalogezred* Szikszó melletti hősi emlékművét. Életművét több egyházművészeti vonatkozású alkotás is gazdagítja.

Ligeti azon kevés magyar művész közé tartozott, aki párizsi tanulmányait követően nemcsak megértette, de technikailag alkalmazni is tudta a szecesszió forradalmian új stílusjegyeit a szobrászatban. Erről tanúskodik *Szent István* királyról 1900-ban készített fehér márvány domborműve. Az uralkodó jobbra tekintő profilja mögötti félkörívben muránói aranymozaik emeli ki a mesteri módon megformált arcvonásokat. A plasztikus finomsággal kidolgozott portré egyszerre sugároz akaratot és erőt, bölcsességet és tisztességet. Az enyhén előrehajló fejjel együtt mozduló glória íve lendületet ad az alkotásnak, amit István szakállának márványból faragott hullámai csendesítenek. A formák, színek és anyagok szecessziós stílusú együttes alkalmazásának harmonikus eredménye a dombormű, amely az egyik legszebb ábrázolás Magyarországon szentté avatott királyáról. Az alkotás a század elején több kiállításon — köztük a londoni Earl's Court-ban 1908-ban tartott magyar képzőművészeti tárlaton — sikerrel szerepelt. Jelenleg a balatonlellei Kaposi Múzeumban tekinthető meg, ahol a művész hagyatékának egy része tavasztól őszig állandó kiállításon látható.

A Széchenyi-család tagjairól több portrét készített a művész. Ezek közé tartozott *gróf Széchenyi Miklós* győri püspök mellszobra, melyet a Múcsarnok 1903-as Tavaszai tárlatán mutatták be a nagyközönségnek. A fehér márványból faragott szobor életteli, lendületes alkotás a fiatal főpapról. Portréi sikerének egyik titka, hogy arcmásait élő modellről mintázta. Ha lehetséges volt, egy üléssel készítette el a szobrot. Szinte lélekbúvárként igyekezett közel kerülni az ábrázolt személyhez, ugyanakkor nagyra becsülte a pillanat varázsát. Szobrai mentesek a hamis maníroktól, az álművészeti sablonoktól. Portréin valódi egyéniségek jelennek meg. Ilyen alkotás a fiatal főpap portréja is.

Az 1911-es torinói nemzetközi iparművészeti kiállítás magyar pavilonja (tervezte Tóry Emil és Pogány Móric) előcsarnokának falára a szecessziós romantika stílusában fogant történelmi témájú, Zsolnay-kerámiából készült domborműveket készített (*Attila hun vezér* illetve *Szent István királlyá koronázása*). Torinóban kiállított alkotásait a zsűri Nagydíjjal tüntette ki.

Gyűjteményes kiállítása 1913-ban

1913-ban az Ernst Múzeumban rendezték meg gyűjteményes kiállítását, melyen szinte valamennyi addig készült jelentős munkáját bemutatták. Nyolc teremben összesen hetvenkét kisplasztikai alkotását, néhány grafikáját, valamint kerámiai kísérleteit láthatta a közönség. A tárlaton több egyházművészeti alkotása szerepelt. Közöttük első helyen említendő az ekkorra közismert *Szent István* dombormű. A portrék sorában volt látható *Rott Nándor*, a Papnevelő Intézet rektora és *Robitsek Ferenc* esztergomi kanonok mellszobra. A népi zsáner hangulatát idézte a *Bérmálkozás* című kisméretű bronz szobor, mely kezében gyertyát tartó, ünneplő népviseletbe öltözött kislányt ábrázol.

Krisztus sírbatétele

¹A Műcsarnok 1913/14. évi Téli tárlatán is bemutatott alkotás joggal nyerte el 1913-ban a kor legrangosabb egyházművészeti elismerését, az Ipolyi-díjat.

²A templom különösen kedves volt Ligeti számára, hiszen húsz évvel korábban, 1909-ben itt tartotta esküvőjét egy hazánkban letelepedett bajor polgár lányával, Kern Hedviggel.

A kiállítás nagy sikerét a *Krisztus sírbatétele* nagyméretű szürkésfekete színű márványból faragott domborműve aratta, melyet a Szépművészeti Múzeum vásárolt meg. A kompozíció drámaiságával, a halott Jézus teste ábrázolásával és az őt vivő alakok merész megformálásával kiemelkedik a századelő sokszor konvencionálisan sablonos egyházi tárgyú alkotásai közül. A halott Krisztus előrecsukló feje mögött Szűz Mária lehajtott feje látható. Mindkettőjük fölött glória, mégpedig a halasi csipkék mintavilágát idéző magyar díszítéssel. Igazi dráma, a maga emberi valóságában. Ráadásul mindez — különösen a halott Jézus alakja — tökéletes anatómiai kivitelezésben.¹ A művet Petrovics Elek javaslatára a székesfőváros 1929-ben az Avilai Szent Terézről elnevezett terézvárosi plébániatemplom főhomlokzatán helyezte el, jelenleg is itt látható.² A svéd gránit keret építészeti terve Hikisch Rezső munkája. A gránit keret alsó részén, aranyozott betűkkel a következő szöveg olvasható: „Az O. M. Szépművészeti Múzeum tulajdona / elhelyeztetett 1929-ben.”

Az alkotás egyszerűsített porcelán változatát (Mária félalakja és glóriák nélkül) 1920 után Ligeti saját kerámia üzeme sokszorosította. Ennek megszűnte után, az 1920-as évek második felében — egy magántulajdonban található példány cégjelzése szerint — a Kispesti Porcelángyár forgalmazta. Az eredeti mű bronzból öntött másolatát 1925-ben a Kerepesi úti temetőben Végh Károly sírját díszítő szoborként állították fel.

Kerámiák

Az Ernst Múzeumban 1913-ban tartott kiállításon a szobrok és grafikák mellett két vitrinben kisméretű kerámia illetve festett agyag alkotások jeleztek Ligeti kísérletező kedvét. Ezek között több bibliai témájú alkotás volt található. A *Mater Dolorosa* az arcát kendőjébe rejtve imádkozó Mária profilban ábrázolt mellképe. A beteljesedett tragédiát egy másik alkotásán az üres kereszt

előtt imádkozó *Mária* álló alakja idézte, feje körül arany glóriával. Majd egy zokogó nőalak, a szecesszió stílusvilágából. Az álló téglalap alakú háttérből kiemelkedő, színesre festett féldombormű a lehajtott fejét két kezébe temető, arcát hosszú hajába rejtő *Mária Magdolnát* ábrázolja. A kerámiákat bemutató vitrinben látható volt a *Bérmálkozás* című alkotás színezett féldombormű változata is. Lyka Károly a Magyar Iparművészetben írt lelkes cikket a kiállított kerámiákról.

Pálosok kútja

A kiállításon szereplő *Mária a kis Jézussal* (*Częstochowai Madonna*) nagyméretű változata három évvel később egyik köztéri kompozíciójának középponti alakja lett. A VIII. kerületi Lósy Imre utcában 1916. október 8-án Csernoch János hercegprímás szentelte fel a *Pálosok kútja* (más néven *Béke kút*) című alkotását. A középpontban az oszlop tetején a Częstochowai Madonna márványból kifaragott képe áll. A kőoszlop mellett kétoldalt egy-egy térdelve imádkozó pálos szerzetes életnagyságúnál nagyobb alakja látható. A díszkutat még a tízes évek elején rendelte meg az esztergomi káptalan, amely a pálos rendnek akart emléket állítani. A művész több tanulmányt készített a díszkúthoz. Mivel a pálos rend ekkor nem működött Magyarországon, írt Częstochowába, hogy küldjenek egy kámszát a hiteles mintázáshoz. „Egy János nevű barát válaszolt levelemre és elküldte saját szőracsuháját... Mondani se kell, hogy nagy becsben tartottam a kámszát és amint elkészültem a szoborral, sietve visszaküldtem” — emlékezett később Ligeti a történetekre. A Madonna-kép talapzatául szolgáló oszlopot és a szerzetesek alakját — akiket Rott Nándorról, illetve Robitsék Ferenc kanonokról mintáztott a művész — cseh kőből faragták. A kút építészeti terveit az a Tóry Emil és Pogány Móric készítette, akikkel a torinói magyar pavilon megvalósítása során együtt dolgozott. A kőoszlop elején a Madonna-szobor alatti szöveg: „Ave / Maria / Nagy szíved fényével, / Lelked békéjével / Hajlj a viharra. / Égi trónusodból, / Csillagos lakodból / Tekints a magyarra.” Az oszlop hátsó részén lévő felirat a *Boldogasszony anyánk* néhány sora: „Jézus fiad előtt / Könyörögj érettünk, / Mert ha nem cselekszed, / Egy lábbig elveszünk. / Magyarországról, édes hazánkról, / Ne feledkezzél meg / Szegény magyarokról.” A kútmedence kávjának peremébe elől a „Minden reményünk csak te vagy”, hátul a „Szent Szűz Anyánk, oh el ne hagyj” feliratot vésték.

A díszkút ma

A díszkút a Papnevelő Intézet saját bérházai közötti, eredetileg zárt területen állt, melyet néhány év múlva közterületté nyilvánítottak. A kutat 1935-ben áthelyezték a Központi Papnevelő Intézet belvárosi Papnövelde utcai épülete belső udvarára. A 18. század végéig — amikor II. József császár feloszlatta a szerzetesrendek többségét — a barokk épület a Pálos rend otthona volt, így az alkotás valójában hazatért. Az intézet udvarán vésztele át a második világháborút és az 1945 utáni szobordöntéseket, így ma is teljes épségben látható.

**A Művészi
Kerámiaműhely
megalapítása**

Az első világháború utáni anyaghiányt látva és az 1913-as kiállításának sikerében bízva, Ligeti 1920-ban Angyalföldön kerámiaműgyárat alapított Petrik Lajos vegyészmérnökkel. A Művészi Kerámiaműhelyben rajta kívül több lelkes fiatal dolgozott. Az üzemből készült munkák közül sajátos hangulatúak a falra akasztható, színes mázas fali kerámiák, melyek közt több egyházi témájú alkotás található (például az *Angyali üdvözlés*, a *Szent Erzsébet*, vagy a *Magyar Hiszekegy*). Ezek a csempe formátumú alkotások nem plasztikai művek, inkább Ligeti festői tehetségéről tanúskodnak. Néhány kisméretű zsáner figura (köztük a *Bérmálkozás*) az 1913-as gyűjteményes kiállításán szereplő, javarészt kézzel festett agyag vázlatok alapján készült, immár mázas kerámiából.

**Kerámiai az
Iparművészeti
Múzeumban**

Az Iparművészeti Múzeum több tárgyat őriz a Művészi Kerámiaműhely termékei közül. Egy *bibliai jelenet*et ábrázoló váza a rajtuk található névjelzés révén közvetlenül Ligetihez köthető. A kis vázán paradicsomi jelenet látható Ádámmal, Évával és a kígyóval. Körülöttük állatok, sárkány, elefánt, majom, tigris és farkas iszik egy folyó vizéből. A színes ólomházzal festett képi ábrázolás alsó részét a korondi fazekasok színvilágára emlékeztető magyar népi motívumok díszítik. Szignálatlan, de stílusából ítélve Ligeti keze munkája a *Szent Margit korsó* és egy falra akasztható *Pietà*. Az 1921-ben készült kétfülű, zöld mázas korsón Szent Margit alakja látható égszínkék ruhában, feje körül fehér glóriával. Balra tőle kisméretű címerpajzsban hármass halmon kettős kereszt, tetején koronával. Az Árpád-házi hercegnő alakjától jobbra a függőlegesen írt „Margarita” utal az ábrázolt személyre. A *Pietà* a népi barokk stílusában mintázott, ovális alakú, zöld színű mázas fali kerámián látható. A Máriát ölében a halott Krisztussal ábrázoló dombormű alatt a „Maria Schosberg in Hungary” felirat olvasható. A hátlaapon a gyár védjegye (kettős kereszt mellett alul két-két pont).

**A hagyatékban
fennmaradt kerámiai**

Kétséget kizáróan Ligeti munkája a művész hagyatékában fennmaradt, jelenleg magántulajdonban található fali kerámia tál, amely a hátoldalára ragasztott címke tanúsága szerint a művész saját tulajdonaként szerepelt az 1931–32-es padovai nemzetközi keresztény egyházügyi tárlaton. A 38 centiméter átmérőjű, fekete színű, mázas kerámián *Szent Erzsébet* koronás alakja látható, bal kezében kettős keresztrel. Mellette két oldalt a „Sanct Elyzabet” felirat utal az ábrázolt személyre. A tárgy szélét fehér virágminták és zöld-kék indadíszek kísérik. Ugyancsak Ligeti hagyatékában maradt fenn a *Bűnbánó Magdalénát* ábrázoló, kör alakú fali kerámia. A gazdagon színezett alkotáson középen az igazságosztó Krisztus kék lepellel díszített fehér ruhás alakja áll. A térdelő Magdalénával szemben az őt vádoló idős, ősz hajú férfi zöld ruhás alakja látható. A hátoldalon a gyár védjegye. A művész hagyatékában található *Salome* című mázas kerámia kispasztika térdelő nőalakot ábrázol, kezében Keresztelő Szent János fejével. A mártír levágott feje körül aranyszínű glória.

Bronz házi oltár

Több külföldi elismerés (kerámiai 1923-ban és 1925-ben Monzában diszoklevelet, az 1926-os a philadelphiai világkiállításon aranyérmert nyertek) ellenére, a vállalkozás állandó pénzügyi nehézségekkel küzdött. Állami támogatás és komoly hazai érdeklődés hiánya miatt Ligeti 1928-ban nehéz szívvel felszámolta a kis üzemet.

Az 1926-os év jelentős alkotása az a *házi oltár*, melyen a keresztre feszített Krisztus mellett kétoldalt egy-egy, arcát kezébe temetve zokogó angyal látható. A kompozíció jobb és bal oldalát az angyalok falhoz simuló szárnya zárja, szinte frontális szimmetriával. Érdeemes a Jézus és az angyalok fejét övező glóriát összehasonlítani az 1913-ban készült Krisztus sírbatétele című alkotással. Ez utóbbin a magyaros szecesszió hatására halasi csipke motívum látható. A házi oltár plasztikusan kiemelkedő alakjai feje körüli glória esetében Ligeti a felhasznált anyag, a bronz keménységéhez igazodott. Széles látókörű, kísérletező kedvű művész volt. A futurizmus ugyan nem foglalkoztatta, de kísérletképpen megtette azt, amire kevés példa akadt a korabeli magyar egyházművészetben. Jézus és a két lehajtott fejű angyal fölé ipari fogaskerékre emlékeztető glóriát mintázott. Az értékes mű másodpéldánya Ligeti apósa, Kern Ferenc Kerepesi temetőben lévő sírkövére került.

Bár nem tartozott kifejezetten a „temetői szobrászok” közé, pályafutása során több jelentős síremléket készített a Kerepesi úti temetőbe. Ezek jelentős részén — a Végh- és a Kern-síremlékhez hasonlóan — szintén található egyházművészeti elemek. Két monumentális síremléke, az Eisele illetve a Kilián család kriptájának plasztikai díszítése különösen érdekes. Az 1913-ban illetve 1915-ben készült, márványból faragott kompozíciókon egy-egy *angyal-alak* látható. Mellettük — meglehetősen merész párosításként — férfi akt áll. Itt a meztelenség valóban csak eszköz: drámai erővel hangsúlyozza a kiszolgáltatottságot, az emberi esendőséget. Mindkét alkotás a szecessziós szobrászat késői remeke. 1924-ben a Sorg illetve 1928-ban a Pucher család nyughelyére készített nagy méretű, *szárnyas angyalt* ábrázoló szobrot. A Korányi család sírboltja számára 1929-ben a hozzá simuló két gyereket tárt karokkal fogadó, életnagyságú *Jézust* mintázott. Martonvásáron, az egykori Brunszvik-kastélyt 1897 óta birtokló Dréher család megrendelésére 1930-ban a község temetőjében épült Dréher-mauzóleum belső díszítésére nagyméretű, álló testhelyzetű, égre tekintő fehér márvány *Krisztus-szobrot* készített. A márványtalapzaton kétsoros felirat: „Én vagyok a feltámadás és az élet / János II. 25.”

A nagyközönség az 1930-as Szent Imre-év alkalmából a Múcsarnokban rendezett egyházművészeti kiállításon több szakrális alkotását (*Szent István, Krisztus sírbatétele, Czeszochowai Madonna*) láthatta. Ligeti Miklós 1945 után eltávolított köztéri szobrai többsége (*Rudolf, Bandholtz, Erzsébet királyné, Csongor és Tünde* a budai Várban) napjainkra ismét eredeti helyükön állnak. Érdeemes figyelmet fordítani egyházművészeti alkotásaira is.

Irodalom:

Basics Beatrix: *Terézvárosi plébániatemplom*. Bp., 1986.; Liber Endre: *Budapest szobrai és emléktáblái*. Bp., 1932.; *Ligeti Miklós szoborműveinek gyűjteményes kiállítása*. (Szerk. Lázár Béla.) Bp., 1913.; Lyka Károly: *Egypár színes cserépdarab. Magyar Iparművészet*, 1913.; Lyka Károly: *Szobrászatunk a századfordulón*. Bp., 1983.; Medvey Lajos: *Vezető Budapest szobrai és emléktáblái megtekintéséhez*. Bp., 1939.; Műhelytitkok. *Ligeti Miklós*. Tolnai Világlapja, 1930. március 5.; Tóth Vilmos: *A Kerepesi úti temető II*. Budapesti Negyed, 1999/3.; valamint az MTA Művészettörténeti Kutatóintézele adattára, az Ernst Múzeum kiállítási katalógusai, a Művészet, a Magyar Iparművészet és a Magyar Művészet folyóiratok korabeli példányai.

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA

Csillagsorsok

Vergilius és Radnóti életpárhuzamai eclogáik nyomán

„...csak fű van és fa;
nap, hold, csillagok, állatok vannak
a tarka mezőkön”

Szolnokon született Radnóti Miklós *Első eclogája* írásának és Vergilius híres 9. eclogája fordításának évében. 1961-ben szerzett latin-magyar szakos tanári diplomát az ELTE BTK-n, azóta folyamatosan a Latin Tanészék munkatársa, jelenleg egyetemi docens. Kutatási területe az aranykori nagyok (Vergilius, Horatius) költészete, politikai ellenállása, valamint bizonyítható hatásuk a magyar irodalomban (Arany János, Juhász Gyula, Babits Mihály és Radnóti Miklós).

A Vigília szerkesztősége tisztelettel és szeretettel köszönti a kilencven esztendőes Radnóti Miklósné Fannit.

„Te csak köszönts! szétnyitott tenyérrel / köszönts a napot, mert most még / feléfordulva állunk és lelkes / földeken, csillanó földeken csörren, / ütődő szárba szökkenve a búza!” (*Köszönts a napot!* 1929. október 8.) A *Pogány köszöntő* (1930) című versciklus nyitó soraiban körülölel bennünket a nap, az életet jelentő dús vegetáció. A „pogány” életöröm mintha fokozódna a pár nap múltán írt versben: „A pásztor lassan lejön a hegyről, / karámbazárva fehéren torlódik / a nyáj, és napbafüldött szüzek is a / dombról ringó csipőkkel lefelé jönnek...” (*Naptestű szüzek, pásztorok és nyájak*, 1929. október 13 – november 4.) Az idillnek tűnő képsorok mögött mégis valamiféle meggyázhatatlan balsejtelem „torlódik”: „most még.” Még dús az élet, de már gyülekezik a „bánat”. Őszi tájban vonul a pásztor a nyájjal. Gyümölcsöző ős helyett („pomifer autumnus” — Horatius C. IV. 7.) azonban fekete az ég, hálnak a fák.

Bukolikus, pásztori, eclogai világ ez? — kérdezhetjük. Ma már tudjuk a nemleges választ. Az 1929–30-as évek múltán gyorsan követik egymást az újabb kötetek, elgondolkodtató címmel: *Újmódi pásztorok éneke* (1931), *Lábadozó szél* (1933), *Újhold* (1935), *Járkálj csak, halálraítélt!* (1936), *Meredek út* (1938). Ha egyszerre tekintjük át a címeket, különleges képi élmény tárul elénk. Az újmódi pásztorköltő nemrégén még segítséget kért beteg kedvesének a pásztoroktól, megidézett apjától pedig imát: „imádkozz érte most, mert elfajzottam / tőled én újmódi pásztorok közé, akik / nem szoktak imákat énekelni” (*Beteg a kedves*, 1930. szeptember 7.). Kilép lassan a békésnek látszó világból, „lábadozó szél”-ben, „újhold”-nál — amikor legsötétebb az éjszaka —, hogy „halálraítélt”-en elinduljon majd azon a „meredek út”-on, ahonnan nincs visszatérés.

„Pásztorok népe segíts!” — így hangzik a kérés. Szinte előrevetül a *Harmadik ecloga* refrénje: „Pásztori Múzsza, segíts!” (1941). Varázslás tanúi vagyunk! Nagy spirituális erővel ragadja meg a költő a pásztori lét materiális realitását, gyógyítani akarván gyapjúval, kövirózsával, tejjel, fákkal, füvekkel. Majd imával, simogatással, nevetéssel teszi ugyanezt. Innen már felfelé, más di-

Újmódi pásztorköltő

menziókba vezet az út. Innen még van remény az életre, a gyógyulásra. A későbbi festői kötetcímek szinte jósolva mutatják az újmódi pásztorköltőt, széljárta, meredek úton, sötétségben kapaszkodva, csaknem reménytelenül. A *Meredek út* című kötetben feltűnik újra az eclogai világ. Itt jelenik meg ugyanis első eclogája, valamint Vergilius IX. eclogájának fordítása is. Ezen a ponton kapcsolhatjuk össze a két vates-költőt, Vergiliust és Radnóti Miklóst, akiket „egy messzi és örök dolgokból font világ” hozott szinte testközelbe, valamiféle kozmikus csillagsors fűzte őket egymáshoz kétezer év távolságából. „Időtlenek” ők is, „mint a csillagok”.

Vergilius eclogai világa

¹Rimóczi-Hamar Márta: *Horatius, Vergilius, Maecenas. Hűség és barátság Augustus Rómájában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.

²Borzák István: *Horatius Szatírák.* Auct. Lat. XVI. Budapest, 1972, 218.

Radnóti Miklós megértette Vergiliust, a kort is, amelyben élt és alkotott. Vergilius bukolikus költeményeiben sincs valódi béke, csak békevágy. E költemények szereplői pásztor-neveket viselnek, de költőket rejtenek. El kell felejtetni végre azt az évszázadok óta kanonizált Vergilius-képet, miszerint jól megfizetett bértollnoka lett volna Augustus politikájának.¹ Az antik és modern műelemzés ismert módszerével, az intertextuális szövegelemzéssel szinte kétséget kizáróan bizonyítható, hogy sem Vergilius, sem Horatius nem kiszolgálói voltak Augustus princípátusának, hanem olyan nyelvész vates-költői, akik létre tudtak hozni különleges „kétszólamban”² értelmezhető alkotásokat. E módszer alapján tárult föl Vergilius eclogai világa, így sikerült azonosítanunk például a Radnóti által fordított híres IX. ecloga Lycidas pásztorának figuráját a költő „lelke felével”, Horatiuszal. Radnóti megérezte, megélte e baljós vergiliusi-eclogai világot. Vates volt ő is. Ez nem kíván bizonyítást, élete és halála, költészete tanúsítja. Csillagsorsuk fátumát mindvégig méltósággal, emberséggel, töretlen morállal vállalták. Szinte azonos történeti helyzetben túrték az önkényt, „kevésszavú alázattal”, de megalázhatatlanul.

Bibliai utalások

Mindkettőjük fontos olvasmánya a Biblia. Radnóti biblikus hangvétele egyértelmű, hisz ő megszólítja az ószövetségi prófétákat (Ésaiás, Náhúm). Vergilius — igaz — nem nevezi néven őket, jelenlétük mégis nyilvánvaló, érzékelhető (Ésaiás, Jeremiás etc.), különösen az eclogák „pásztori” világában. Radnóti *Első eclogájának* zenei-festői sorait idézzük fel: „Áldjon az ég, öreg este szakad rám, míg haza érek, / alkonyi lepke lebeg már, s pergeti szárnya ezüstjét.” És Vergilius: „Etiam summa procul villarum culmina fumant, / Maioresque cadunt altis de montibus umbrae.” (I. ecloga) — „A faluk is tova már füstölgnek alkonyodásra, / S a nagy bércekről, nézd, mennyire nyúlt el az árnyék” (Fazekas Mihály fordítása). „Et sol crescentis decedens duplicat umbras.” (II. ecloga) — „A lehanyatló nap kettőzi növelve az árnyat” (Vas István fordítása). Mindkét Vergilius-idézetben jól nyomon követhető a bibliai kiindulás: „Jaj nekünk, mert hanyatlik már a nap, / mert hosszabbodnak az esteli árnyékok” (Jeremiás 6,4).

Az alkony fűsjei Vergiliusnál sem a békét jelzik, a polgárháború tüzei villannak fel az estében. Épp csak az ágyúdörej nem hallatszik, mivel az ágyú modernebb korszakok „áldást hozó”, „béketeremtő” eszköze. Ez az eclogai világ csendet, békét, harmóniát, lepke-rebegést kérne. És mi van helyette? Ezek ellentéte. Valójában indulatok feszülnek, miközben a majd zajló (vagy már lezajlott!) harcok képe sejlik fel. (Leginkább az I., V., VI., IX. és X. eclogákban.) Kétségtelen, hogy Radnóti Vergiliust nemcsak megérti, hanem eclogáiban szinte azonosul vele. Hogyan tükröződik ez életeseményeikben?

Vergilius

- 1) Kr. e. 70–19, élt 51 évet
- 2) Tíz eclogát hagyott ránk
- 3) A polgárháborúk vége felé, az eclogákkal kezdte jelentős életművét (kb. 42–40 táján)
- 4) Vergilius és költő-pásztorai már benne éltek a polgárháborúban
- 5) Valamiféle remény lehetősége a békére
- 6) Megmenekült a rá váró haláltól
- 7) Megmaradtak a művei (az eclogák is)
- 8) Pártfogók jelenléte

Radnóti Miklós

- 1) 1909–1944, élt 35 évet
- 2) Nyolc eclogát hagyott ránk, valamint Vergilius IX. eclogájának fordítását
- 3) A II. világháború kitörése előtt kezdte el írni eclogáit: *Első ecloga*, 1938
- 4) Radnóti és társai már az utolsó békeév tudatában éltek, de Garcia Lorca már halott volt
- 5) A háborúba zuhanás biztos tudata
- 6) Nem volt reális menekülési lehetősége, bár menekítő szándékok voltak
- 7) Radnóti „tört” sorokat jósolt magának
- 8) Pártfogók?

Egyezések

Emellett jelentős egyezéseket is megfigyelhetünk: Az életkoruk kb. azonos, mindkettő 28–30 éves, mikor írni kezdik eclogáikat; békevággy — legalább a remény vágyott lehetősége; Radnótinak kétségtelenül legmegrendítőbb versei az eclogák, Vergilius — csak látzatra könnyed és könnyen érthető — eclogái szintén költészete csúcsát jelentik mind tartalmi, mind művészi erő tekintetében.

Nem mellőzhetjük egy olyan látszólagos ellentmondásnak a feloldását sem, melynek alapján a két vates-költő sorsában továbbbi azonosságokat ismerhetünk fel. Vergilius évszám szerint többet élt, de mivel ő sem alkudott Augustus fegyvereken nyugvó politikájával, az ő halála is hasonlatossá vált Radnótiéhoz. A hatalom végül — nem látványosan, csendesesen — elpusztította őt is. (Hivatalos jelentést csak Augustus adott ki a költő haláláról, tele ellentmondásokkal.) Végülis nincs hivatalos adat Vergilius elhunytáról, eltűntéről. Radnóti 35 éve alatt (több hónapon mun-

kaszolgálaton!) élte át, mentette át verseibe az emberi lét szépségeit. Végül az embertelen ember okozta szenvedést, halált változtatta költészetté. 1944 késő őszén nem kiálthatott rá senki, nem kelthette föl senki. Nem volt olyan, aki Jézus szavaival tudta volna mondani az elveszejtettnek: „Surge et ambula!”

A „pásztori világ” elsőötétülése

Még egészen fiatalon, Szeged környékén megismerhette a valódi pásztorvilágot (mely igazában soha nem idilli, békében sem). Ez a „pásztori világ” sötétül el teljesen élete utolsó hat évében. Vergilius eclogai pásztorvilágában Radnóti megérezte ugyanazt a szorongattatásos kiszolgáltatottságot, melyet kétezer évvel később maga is megszenvedett. A legtöbb eclogájában Vergilius pásztorainak nevet ad, pásztorjelmezbe rejti őket. Számukra veszélyt jelentő gondolatait — rejtjelezve — velük „énekelte” el. Csak az utolsóban, a X.-ben szerepel valódi nevén egy „pásztor”: Cornelius Gallus, Vergilius ifjúkori költőbarátja. Augustus hadvezére, míg szüksége van rá, „barátja” is, akit majd halálba kerget. „Vétke” pedig, hogy nem Augustus tetteit magasztalta, ahogy a mindenkori zsarnokok azt megkövetelik, hanem saját haditetteit (voltak bőven!) énekelte meg. Meg kellett halnia. Vergilius a Gallus-eclogában úgy siratja el költőtársát, hogy ne tűnjék gyásznak a gyász. Vele sírnak a „pásztorok” és a teremtett világ is, erdők-mezők, hegyek-völgyek, hóban, fagyban, forróságban. Szürrealista verssé alakul a siratóvers, csak meg kell értenünk. Radnóti az *V. eclogában* szintén elsiratja, de csak ő egyedül, a messzi hómezőkön elpusztult barátját, Bálint Györgyöt. Radnóti eclogáiban ugyanis a pásztorok eltűnnek, míg Vergiliusnál egészen soha (kivétel a híres *IV. ecloga*), név szerint jelen vannak. Ez viszont nem jelent ellentétet Radnóti eclogáihoz képest, hisz Vergilius „pásztorai” is hús-vér emberek. Költők, közéleti szereplők álneven, álarcban. Háborúban, majd békét remélve, de soha nem érezve teljes biztonságot.

³Pásztori Magyar
Vergilius. *P. Vergilius
Maro Eclogáinak teljes
szövege*. Összeállította
és a kísérőtanulmányt
írta Trencsényi-Waldapfel
Imre. Officina,
Budapest, 1938.

⁴Trencsényi-Waldapfel
Imre: *Humanizmus és
nemzeti irodalom*. Akadémiai
Kiadó, Budapest,
1966, 309.

⁵Pomogáts Béla: *Radnóti
Miklós*. Gondolat,
Budapest, 1977, 201.

Jól bizonyítható, hogy Vergilius is, Radnóti is azonos érülettel ítéli el a mindenkori hatalmat. Az utolsó békeévben, 1938-ban jelent meg a *Pásztori Magyar Vergilius* című kétnyelvű ecloga-kötet³, melyben a híres *IX. eclogát* Radnóti fordításában olvashatjuk. Ebben az évben írta saját eclogáinak első darabját is, ami utal arra, hogy mennyire foglalkoztatta kétezer év távlatából a háborút hozzá hasonló csöndes szenvedéllyel elítélő Vergilius és eclogáinak témája, hangvétele. Trencsényi-Waldapfel Imre⁴ és Pomogáts Béla⁵ is felhívja a figyelmet az első ecloga előtti latin mottóra, amely ugyan a *Georgicából* való, de Vergilius jelenlétét megerősíti: „Quippe ubi fas versum atque nefas: tot bella / per orbem, tam multae scelerum facies; ...” (*Georg.* I. 505–506). Ahhoz, hogy Radnóti a *IX. eclogát* fordíthassa, bele kellett magát élnie a vergiliusi georgicai-eclogai világba. Az ő költői lelkülete nélkül csak lefordított szöveggé vált volna a vergiliusi — többszörösen rejtjelezett — nagy vers, így viszont a két vates

versbeni találkozása létrehozta szinte a térbeli találkozást is. Mintha Vergilius a 20. században, Radnóti pedig kétezer évvel ezelőtt élte volna meg azokat a kegyetlenségeket, melyeket mindketten megénekeltek.

A Negyedik ecloga

Mielőtt a IX. eclogát — ha csak érintőlegesen is — vizsgálnánk, fontosnak véljük, hogy utaljunk a két költő híres IV. eclogájának különbözőségére. Vergilius várja egy csodás gyermek születését, Radnóti pedig fájó szemrehányással kéri számon, miért is kellett ennek a fiúnak megszületnie. A Költő és a Hang dialógusa a Negyedik ecloga. „Kérdeztél volna csak magzat koromban... / Ó, tudtam, tudtam én! / Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba! / tompán csap rám a sötét és vág engem a fény! / És megmaradtam...” Majd így folytatja: „Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok. / Felnőttem. S kérdezed: miért? hát nem tudom. / Szabad szerettem volna lenni mindig / s örök kísérték végig az uton.” Majd kér: „Segíts szabadság, / Ó hadd leljem meg végre honomat!” Aztán ismét előttünk az Első ecloga utolsó sora, ahol a lepke lebegésű költő eljövendő sorsát látnoki erővel jósolja. Az „alkonyi” „lepkét könnyű szél sodorja, száll. / A fák között már fuvall a halál” (Negyedik ecloga, 1943. március). „És már tudom, halálra érek én is” (Uo.). Így fonódnak össze az eclogák. Az első a negyedikkel, az első a vergiliusi kilencedikkel, a negyedik a vergiliusi első szabadságvágyó soraival, a harmadik a vergiliusi IV. és V. eclogával. Lezárhatatlan a sor!

Békevágy

A békevágy itt ragadható meg mindkettejük eclogai világában: ellenvilág az, ahová az embertelenségből elmenekülhetünk.⁶ A szenvedő Itáliából és Radnóti „szenvető hon”-ából. Az embertelen világból igazi menekülés kifelé soha nincs, csakis befelé, benső világunkba. Radnóti e befelé vonulással tudta végigélni mások és saját halálát... Ő megértette Vergilius eclogáinak békevágyó, de nem békés világát. Ezért választotta e költeményeket „mintául”. A IX. ecloga fordításakor úgy tudott azonosulni Vergiliusszal, hogy a saját költői önmagát is megőrizte Vergilius gondolatainak megértése és tolmácsolása közben. 1938-ra, nyolc év alatt, 29 éves korára már valódi újmódi pásztorrá vált. Miként Vergilius is az eclogái írásakor (30 év körül), ő is pásztormaszkot véve elrejtőzik költőtársaival együtt, elmenekül az „idilli világba”, hogy ezáltal legalább bennsőjükben legyen valamiféle halk csend, amely védelmet nyújt nekik a polgárháborúk borzalmas zajában.

Amikor e megrendítő összehasonlítást elkezdtem, teljesen világossá vált, hogy a 20. század magyar irodalma is éppúgy (vagy még inkább) magyarázhatatlan Horatius és Vergilius, valamint a latin nyelv ismerete nélkül, akár az előző századoké. Mi, a 20. század szülöttei nemrég még a 20. században éltünk, tehát Radnóti századában. Most pedig a 21. század első éveiben szembesülnünk kell azzal, hogy Radnóti számunkra már nemcsak

⁶Borzsák István utószavából. In: Vergilius összes művei. (Fordította Lakatos István.) Helikon, Budapest, 1967, 372.

múlt századi költő, hanem az elmúlt évezred utolsó százada első felének költő-szemtanúja, majd áldozata.

A IX. ecloga

Lassan indul a „Meredek út”-on. A „régí út” helyén „vad út” (az *Ez volna hát* című versből, 1937) kanyarog, amely átvezeti majd e mély koron, hogy mindent tisztán látóvá váljék verseinek hangja. Ezt tükrözi bori noteszéneke autográfiája is. Az írás mindig őszinte. Az ember hazudhat, az írás nem, bármilyen úton járjon is. Két évvel a IX. ecloga fordítása előtt jelenik meg a *Járkálj csak, halálraítélt* című kötete, majd a *Meredek út*. Zúg a kérdés: Milyen úton járhat egy halálraítélt, ha nem „vad”, „meredek” úton? És itt válik a IX. ecloga első sora azonnal Radnóti-sorrá, természetesen úgy, hogy Vergilius is kínálja az utat Lycidas: „Quo te, Moeri, pedes? An, quo via ducit, in urbem?” — Lycidas: „Hát te hová még, Moeris? A városi útra igyekszel?”

Szembetűnik rögtön, hogy a „megy” ige nincs a vergiliusi szövegben, ige nélküli tömörség ez — kb. „hová (ti. visznek) téged, Moeris, a lábaid?” —, melyet nem lehet másképpen lefordítani. Vergilius tovább kérdez: „quo via ducit in urbem?” — „hová vezet az út, a városba?” Értelmileg hibátlan Radnóti fordítása, hisz a „megy” ige nem maradhat ki a mondatból, de Radnóti-sorrá lesz a vergiliusi sor. Részben többet, részben kevesebbet mondva.

„Meredek út”

Radnóti rögtön válaszol is a kérdésre, igaz, újabb kérdéssel, de mégis válaszol: „a városi útra igyekszel?” A latin szöveg ezt mondja: „hová visz az út? (Esetleg) a városba?” Vergilius különválasztja az „utat” a „várostól”. Az „út” mindig visz valahová, de hogy hová, az induláskor biztosan soha nem tudható. Radnóti is érzekelte, hogy a kezdő sor csak látszólag könnyen érthető, valóban nem az! A „via”, az „út” mibenléte élete folyamán erőteljesen foglalkoztatta. A fentebb említett versek, idézetek és kötetcímek ezt erősítik. Minél meredekebbé válik Radnóti előtt az út, úgy súlyosul a hangja is, mint akit fáraszt már a régi út. Jól tudja ő ekkor, a vers fordításakor, hogy az „újmódi pásztorok” útja, akár kétezer éve, akár az ő korában, nem feltétlenül a „városi útra” tart, hanem egészen másfelé... Saját lelkiállapota rezdül a fordítandó sorokban. A teljes hontalanság, otthontalanság képét láthatjuk az eredeti versben is, a fordításban is. Mindenki „úton” van. Lycidas, a pásztor (Horatius valószínűleg) látogatóba megy Moerishez, aki szintén úton van (ez a vers végén kiderül), az emlegetett Menalcas (Vergilius) szintén nincs otthon, őt várja Moeris, majd vele együtt Lycidas is. Nincs nyugvópont, vándorlás van! Ez az első vergiliusi sor tökéletesen illik Radnóti *Meredek út* című versgyűjteményéhez.

Radnóti kiszolgáltatottabban indul az „útra”. Vergilius ősi ösztönnel mentette életét épp eclogái írása idején. 15–16 évvel tovább élt, mint a magyar költő. Ennek ellenére legalább annyira vesztésnek tetszik az életben, amennyire Radnóti mégis győztes

lehetett a halálban. Nehéz ezt kimondani. A halál lezárás. Vergilius élt azért, hogy a haragja „az égig szállván” emlékezzen elveszejtett barátaira, ahogy emlékezett Radnóti is, amíg tehetette, hisz: „(...) a versek / oly tehetetlenek ott, hol a Mars dárdái ropognak” (*IX. ecloga*, 11–12. sor, Radnóti fordítása). A költők életét verseik nem mentik meg harcok, háborúk közepette. Ez az a pont, ahol Radnóti fordításában is megérzi, megjósolja saját sorsát. Igen fontos az egykori jóbarátnak, Radnótit a *IX. ecloga* fordítására buzdító Trencsényi-Waldapfel Imrének a szavait visszaidéznünk: „Vergilius *IX. eclogájának* szinte valamennyi lényeges sorához Radnóti saját költeményeiből nagy számban lehetne meglepő párhuzamokat idézni, mindenekelőtt — és ez a legnevezetesebb — olyan versekből, amelyek Vergiliusszal való foglalkozásánál korábbi években, de olyanokból is, amelyek későbbben vagy éppen vele egy időben keletkeztek.”⁷

⁷Trencsényi-Waldapfel
Imre: i.m. 304.

„Mit ér a szó két
háború között...”

Úgy gondolom, szép példa erre az egyik 1937-ben írt versének néhány sora, ahol felfedezhető a *IX. eclogai*, előbb említett párhuzam, mely Radnóti életének tragédiáját a bizonyosság szintjén mutatja: „Mit ér a szó két háború között, / s mit érek én, a ritka és nehéz / szavak tudósa, hogyha ostobán / bombát szorongat minden kerge kéz!” (*Őrizz és védj*). Az egyik párhuzamot idézzük mi is az *Első eclogából*, melyet természetesen mindenki észlelt és észlel, aki Vergilius *IX. eclogáját* ismeri. Szépséges, beletörődő csendje miatt olvassuk újra! Garcia Lorca biztos halála jelzi, őt sem mentette meg költészete a háború öldöklésében:

Pásztor

„Azt hiszem, ismerted Federicót, elmenekült, mondd?”

Költő

„Nem menekült. Két éve megölték már Granadában.”

Pásztor

„Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hova futhat a költő?

Nem menekült el a drága Attila sem, csak nemet intett

folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?

Hát te hogy élsz? visszhang jöhet é szavaidra e korban?”

„...a folyton készülő
halál”

Az idill, a látszat-béke és a tragikum karöltve járnak már a világháború kitörése előtti békeverseiben is. A *Járkálj csak, halálraítélt* című kötetében már ott az „út”, mely a halálba visz: „Esti béke, téged köszöntelek, / az úton nehéz napom pora száll; / lassú szívemben ilyenkor lágyan / szendereg a folyton készülő halál” (*Alkonyi elégia*). Emeljünk ki néhány sort *A „Meredek út” egyik példányára* című versből is. Nyilvánvaló a vergiliusi *IX. ecloga* költő-sorsának hatása Radnóti prófétáló költeményére: „Költő vagyok és senkinek se kellek, / akkor se, hogyha szótlan dünnögök: / u — u — u — u sebaj, hisz énekelnek / helyettem kandi ördögök. (...) költő vagyok, ki csak máglyára jó, / mert az igazra tanú. (...) Olyan, kit végül is megölnék, / mert maga sosem ölt” (1939. június 1.). Majd a *Harmadik eclogában*

(1941) így ír: „Pásztori Múza, segíts! Úgy halnak e korban a költők... / Csak ránkomlik az ég, nem jelzi halom porainkat.” Majd a vers utolsó, befejező, kérő szavai: „ó pásztori Múza, segíts hát!”

Lehetetlennek tűnik, hogy Vergilius IV. *eclogájának* kezdősora és a gyönyörűséges halott-sírató V. *ecloga* sorai ne lebegtek volna Radnóti lelki szemei előtt, mikor fenti sorait leírta: „Pastores... / Et tumulum facite, et tumulo addite carmen” (V. *ecloga*). — „Pásztorok... / Sírdombot is rakjatok s hegyébe írjátok e verset” (Révai Miklós fordítása a *Pásztori magyar Vergilius* című kötetből). A tumulus-halom (sírdomb) és a Pásztori Múza Radnóti Harmadik *eclogájában* együtt szerepel. Megrendítő! Hisz a *Negyedik ecloga* egy csodás gyermek születéséről szól, mely így kezdődik: „Sicelides Musae, paulo maiora canamus” — „Pásztori Múzsák, szálljon a dal kissé magasabban” (Trencsényi-Waldapfel Imre fordítása). Radnóti tehát Trencsényi-Waldapfel Imrének, tudós barátjának fordításából veszi át a többször is megszólított Pásztori Múzsához való könyörgést. Mindezeket átézve értjük meg Radnótit. A „Pásztori Múza” más sorsot teljesített be a költő életében, életművében. Az „alkonyi lepke” rövid létében a Múza mégis segített a végső pillanatilag, ahogy azt kérte Radnóti Harmadik *eclogájában*.

Csak találgathatjuk, tudatosan vonta-e össze Radnóti a Pásztori Múza segítségül hívásakor, valamint a tumulus-halom emlegetésekor születés és halál nagy misztériumát? Vergilius: „Pásztori Múzsák” (IV. *ecloga*), illetve: „tumulum facite” („készítetek sírdombot”) (V. *ecloga*) — Radnóti: „Pásztori Múza, segíts! (...) nem jelzi halom porainkat” (Harmadik *ecloga*). Trencsényi-Waldapfel Imre mintha e fájó hiányt akarta volna pótolni, amikor így idézte meg a barátot újratemetésekor: „Egy Győr melletti tömegsírból, melyet a gyűlölet még 1944 novemberében ásott meg, napfényre kerültek földi maradványai, hogy új hantot hantoljanak föléje azok, akik szerették! (...) És most nem is szabad búcsút vennünk tőle.”⁸ Élet és halál. Az utóbbi is az élet része, csak az nem mindegy, mikor és hogyan érkezik, illetve tűnik el az „alkonyi lepke”.

⁸Trencsényi-Waldapfel
Imre: i.m. 394.

„...de jaj, tudunk-e
énekelni még?”

Radnóti pedig a jeltelen hant alatt is rejtette új „dalait”, válszolva az 1938-ban magának föltett kérdésre: „de jaj, tudunk-e énekelni még? (...) Mert egyszer béke lesz. / Ó tarts ki addig, lélek, védekezz!” (Himnusz a békéről). Vergilius is felszólít az éneklésre a IX. *eclogában*: „Cantantes licet usque (minus via laedit) eamus; / Cantantes ut eamus, ego hoc te fasce levabo”. — „Ám menjünk, de dalolva! dalod rövidítse utunkat, / S hogy jókedvre derülj, add át, viszem én a terhed.” Radnóti fordításában a IX. *ecloga* utolsó sora — „Carmina tum melius, cum venerit ipse canemus” — névvel kiegészítve hangzik: „Majd dalolunk akkor, ha a drága Menalcas is itt lesz.” Radnóti hat évvel később bizo-

nyitotta, tudott énekelni az utolsó pillanatig, az éneklés Istentől jövő képessége is lelkierőt adott neki ehhez.

Az öröklélet jósoló sorát Vergilius szó szerint kétszer írta le. Először az *V. ecloga* rejtélyes Daphnisától búcsúzában (78. sor), majd Dido örökké tartó halhatatlansága megéneklésekor (*Aeneis*, 1. 609). Idézzük fel Radnóti Miklós emlékére e veretes sort: „Semper honos nomenque tuum laudesque manebunt” — „Tiszteleted, dicséreted és neved el nem enyészik” (Lakatos István fordítása).

2002. szeptember 8. Kisasszony Napja

MAKAY IDA

Tóth Árpád-imitáció

„E végső szavakat,
mik úgy lüktetnek, mint sebből a vér,
fogadd el...”(Tóth Árpád)

Igen, úgy. Forró-sötéten.
És elborul fölöttem a Tér.
És vérezni kezd az Idő,
A csillagrendek régiója.
Jussanak eléd e szavak:
Néma kiáltás.
Üt az óra.

Egyszer, utolszor

Halálra várók celláján lobog.
Elönti az őszt most a fény.
Egyszer még utolszor, pazarlón.
A börtönudvar fölragyog.
Mielőtt a csigolya
roppan.
Mielőtt, forró patak,
csordul
és árad a vér.

Izzó bizonyosság

A való voltál? Az igaz?
A látomás káprázata?
Ezredszer s hiába kérdem.
És sebhelyekbe mélyed ujjam:
Izzó bizonyosság. Örökös bélyeg.
Szög helye,
Stigma a léten.

Megvonva már az oxigén

Mert mondom Neked:
Nem bírom.
És mégis: Még vagyok.
Megyek csak. Megyek.
Tovább az úton.
Eszem. Iszom. Elalszom.
És néha még,
hallod?: olykor nevetek.
Fuldoklás ez mégis.
Az agónia.
S ha mondom. Semmi se fáj:
a leprás szól.
Akiben
halottak az idegek.
Úgy nézem a Napot,
hogy utolsó.
Kitől már megvonva
az oxigén.
Nem lélegzik,
csak zihál.

De profundis

*Forgások. Hullás. Zuhanás.
Zuhanok.*

*Hullok szüntelen.
Tereken, korokon át.
Át az örök csillagvilágon.*

*Tenger mélyénél
mélyebb
mélyekbe*

*hullok már alá.
(Nincs többé magas. Se mély.)*

*A mélységből
Neved kiáltom.*

Elérhetetlen — érinthetetlen

*Akár az évszakok,
a sziklák,
a gránitszobrok.
Időtlenül.*

*És mint a vízió,
az emlék,
s a magába zárt
érthetetlen Isten.*

*Elérhetetlen.
Érinthetetlen —
Kegyetlenül.*

Sigríd Undset – korunk realistája

JANNE HAALAND
MATLARY

1957-ben született Mandalban. 1997–2000 között a norvég külügyminisztérium államtitkára volt, a Kezreszténydemokrata Néppártot képviselte a Bondevik-kormányban. Jelenleg a nemzetközi politikatudomány vendégprofesszora az Oslói Egyetem Politikatudományi Karán, a Nemzetközi Kapcsolatok Norvég Intézetének adjunktusa és vezető kutatója. A Vatikánban az Igazságosság és Béke Tanácsának, valamint a Családok Pápai Tanácsának tagja.

A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: Janne Haaland Matlary: *Sigríd Undset: A realist for our time*. Crisis (USA), 2000. október.

**Kristin mint a női lét
megtestesítője**

Norvégiában mindenki ismeri a *Kristin Lavransdatter* című trilógiát, amellyel Sigríd Undset irodalmi Nobel-díjat nyert 1928-ban. Kristinben mi mindannyian a valódi nőre ismerünk rá. Bár a középkori Norvégiában él, kétségtelenül közlünk valót. Önfejtő, szenvedélyes, türelmetlen; a fájdalom és szenvedés által válik éretté. Élete végéig harcol Istennel, mindig szembeszegül akaratával. A természetben él, természetközelenben; az életet a maga teljességében éli meg. Szereti azt az embert, akiben végül is csalódik. Minden asszony olyan férfire vágyik, mint Erlend, hibái ellenére. Undset részletesen leírja Erlend természetét, kiállását, izmait, bátorságát. Mindannyian beleszeretünk Erlendbe: ő a férfiasság maga, legalábbis fizikai értelemben.

Kristin a női létet képviseli. A lehető legvalóságosabban megjelenített asszony és anya. Amikor első gyermekemet hordoztam, egyszer csak eszembe jutott, hogyan élte meg Kristin a maga másállapotát. Egyik nap az erdőt járta, amikor hirtelen erőtlen moccanást, az úszkáló haléhoz hasonló mozdulatot észlelt hasában. Hát ez pontosan így történik. Emlékszem: a nappaliban ültem, húsz hetes terhes voltam, ezt azonban csak elméletileg tudtam. Hirtelen valami megmoccant a méhemben. Gyermekelem első életjele volt. Azt a pillanatot soha nem fogom elfelejteni. Undset Kristin másállapotát és szülését is nagyon élethűen ábrázolja. Majdnem belehal az első szülésbe. Órákig tartó fájdalom, halálfélelem, a helyzet végletes rettenete. Néhány gondoskodó asszony — és Erlend, a gyöngé és gyáva. Egy álló nap és éj után, amikor Kristin már azt hiszi, hogy ütött halála órája, végre megszületik a gyermek, akit ormótlán, véres hústömegként ír le a szerző. Ő Kristin elsőszülött fia. Azt hiszem, minden asszony magára ismer a szülés valóságához leírásában. Ez az esemény ijesztő, egyáltalán nem romantikus. Halálosan fájdalmas és a lehető legnagyobb testi-lelki erőt igényli. Az életünket tesszük kockára egy másik életért, részt veszünk a teremtésben. Éppen ezért lesz ez életünk legmaradandóbb élménye.

Kristin megalkotója a szó legteltesebb értelmében realista. Mindaz, amit az emberi szeretetről, a szülésről, az Istennel folytatott harcról, az emberi létről ír, valóságos. A szépítgetésnek, álszeméremnek vagy fennkölt elmélkedésnek itt nincs helye. Ez maga az élet. Undset, legfontosabb ihletőm, semmilyen szerepjátszásra nem volt hajlandó. Ehhez túlságosan súlyos és túlságo-

san rövid az élet. Soha nem találkoztam vele személyesen — 1949-ben halt meg, mielőtt én megszülettem volna, hatása azonban most is érzékelhető. Ebben az írásban azt kutatom, hogy miért olyan fontos Undset mindmáig, nemcsak Norvégiában, hanem a modern társadalomban általában. Fontossága realizmusából adódik. Ő maga mindent elutasított a realizmuson kívül, hiszen számára ez volt a kereszténységhez vezető út. Végezetül pedig, érvelésem szerint, e realizmus hiánya jelenti a legnagyobb gondot napjainkban.

Undset és az egyház

Akárcsak Undset, én magam is felnőttként, agnosztikusból, vagy talán egyenesen ateistából váltam katolikussá. Akárcsak ő, én is hosszú intellektuális utat jártam be, míg eljutottam a kereszténységhez és az egyházhoz. Bár Undset értelmiségi volt, soha nem volt teoretikus. Művelt volt, de soha nem volt alkalma szabályos tanulmányokat folytatni. Édesapja, Ingvald Undset, a skandináv történelem tanára volt, és lányát már gyermekként is taníttatta. Sigrid Undset mohón olvasta a sagákat, és hamar nyilvánvaló vált, hogy tehetségesen ír. Miután édesanyja fiatalon megözvegyült, a család meglehetősen sanyarú körülmények között élt Oslóban. Undset dolgozni kényszerült, hogy eltartsa a családot, így lett tizenhét éves korában hivatalnoknő. Gyakran sétálok a Stensgatén, ahol akkoriban éltek. Szürke, unalmas utca. Undset később az Industrigatén élt, közel az otthonomhoz; itt volt egy szobája. Nappal dolgozott és éjjel írt. Az írást olyan szenvedéllyel művelte, hogy fennmaradt éjszakánként, még a szükséges alvást is megtagadta önmagától. Élete során később is mindig éjszaka írt.

A szerelem és a természetfeletti vágya

Legkorábbi regényei egyikében, az 1911-es *Jenny*ben egy római utazásról ír. Jenny Rómában él norvég festő barátaival. Szerelmes lesz, férjhez megy, gyermekei születnek. De férje végül is csalódást okoz neki. Nem az a férfi, akit Jenny keresett, akiről álmodozott. Undset írásainak visszatérő témája ez, amely szerintem önéletrajzi ihletésű. Undset igazi férfira vágyott, bátor és erkölcsös emberre — egy nemes lelkű férfira. Ilyen férfiakkal találkozott ugyan a sagákban, az európai irodalomban, de magánéletében nem. Akárcsak Jenny, ő is egy festőhöz, Hans Svarstadhoz ment feleségül, és három gyermeke született tőle. Egyikük szellemi fogyatékos volt. Házassága csődbe ment, útjaik elváltak 1919-ben — abban az évben, amikor megszületett harmadik gyermeke.

Az igaz és nemes szerelem utáni vágy a *Kristin Lavransdatter* esetében is vezérmotívum. Korántsem meglepő, hogy ez a vágy végül a kereszténységhez vezetett. Igaz szerelmet keresni tulajdonképpen ugyanaz, mint a természetfölöttit keresni, bár talán léteznek olyanok, akik képesek efféle szerelemre. Ők azok, akik

nemcsak emberi, de talán természetfölötti erényeket is magukénak mondhatnak. Kristin apja, Lavrans ilyen: erős és igazságos; vonzó ember, mert egy teljes, hittel teli élet mélysége és komolysága jellemzi. Erlend fizikailag, emberileg vonzó, de hiányzik belőle ez a mélység és érettség.

Test és lélek egysége

Itt ismét Undset realizmusára szeretnék hivatkozni. Soha nem követte el azt a hibát, hogy elválassza a testet a lélektől. A szerelem, amelyet Kristin felajánlott és keresett, teljes szerelem volt, testi-lelki egyaránt. Szerette Erlendet, az embert: a fizikai szerelem szerves része volt magának a szerelemnek, Kristin teljes odaadásának. Kristin már házasságuk előtt terhes lett, de ez majdnem természetes következménye volt annak, hogy teljes mértékben szerette Erlendet. Odaadta magát Erlendnek, aki azonban képtelen volt ezt értékelni. Ez Kristin emberi tragédiája, ezáltal jut lassacskán oda, hogy Krisztusban keresse, és végül nála találja meg a teljes szerelmet. Az útkeresés azonban nem volt sem könnyű, sem harmonikus. Kristint meggyötörte önnön erős akarata, természetes és nagyon is emberi vágya, hogy a szerelmet egy férfiban lelje meg, hogy ez a szerelem evilági legyen — kézzelfogható és fizikai.

Az istenszeretet útja

Az emberi szerelem valóságként jelenik meg, mert teljességét a test és a lélek együttes szerelme adja. Undsetől távol áll az ál-szemérem, ismeri az emberi természetet. A természetes emberi szenvedély olyan erős, hogy életünk jó részében önmagunk ellen harcolunk, hacsak meg nem találtuk azt az embert, aki kiegészít minket. Valóban kevesen vannak, akik párjukra lelnek. De talán fokozatosan rádöbbenünk két dologra: az emberi szenvedés elviselhető és a szentté válás eszköze lehet; és létezik egy igen rejtett út, amely a tökéletes szerelemhez vezet. Ez az út Krisztus és az isteni szeretet rejtélye. Kristin vívódása nidarosi zárandokútjával ér véget — vezekelni meggyűlöletét. Lázongása és keménysége ellenére végül is elfogadja Isten fensőbbiségét, és átadja magát neki. Ez azonban hosszú ellenállási folyamat végeredménye — mely annyira hasonlít a miénkhez. Az emberi élet ilyen. Szendvélyes, keserves, bukásokkal teli. Kristin csak akkor képes átadni magát Istennek, amikor megszűnik harcolni ellene.

Katolicizmus Norvégiában

Undset igényes volt. Nem volt hajlandó megalkudni. Keményen viselkedett a környezetével szemben, szarkasztikus volt, éles nyelvű és félelmetes. Nem hinném, hogy lett volna humora — olyan hiányosság ez, amelyet csak nehezen tudok elfogadni. A férfiakat különösen megriasztotta. Feminista volt a szó hagyományos értelmében: értelmiségi volt, és nem engedett a magáéból. Átitatózott a sagákkal és az északi irodalommal, hitét a norvég katolicizmus régmúlt történelmi időszakára alapozta. Undset korában nem

volt könnyű értelmiségi nőnek lenni, még itt sem, ahol a nők mindig erősek és önállóak voltak. Egyik dominikánus barátomat, aki fiatal papként érkezett Norvégiába, Undset egyszer meghívta vacsorára. Barátom, aki maga is tomista, félelmetesnek találta az írónőt. Egyáltalán nem csevegtek a vacsorán.

Undset polémikus
írásai

Undset fegyvere a tolla volt, nagyszerű polémiái néha valóban nagyon kegyetlenek voltak. Egyik esszégyűjteményének címe *Katholsk propaganda* (*Katolikus propaganda*). Keményen támadja a protestánsokat és a norvég államegyházat, és még keményebben az agnosztikusokat és a „szabadgondolkodókat”. Abban az időben bátor tett volt áttérni a katolikus vallásra. Azt mondta, rájött, hogy létezik valami objektív, ami rajta kívül áll. Ez csak Isten lehet. És hogy mindössze egyetlen egyház van, és pedig az, amelyet Krisztus alapított. Ez az egyház Krisztus óta létezik, így tehát ez az egyetlen igaz egyház. Mindez jóval azelőtt történt, hogy az ökumenizmus elterjedt volna. Undset azonban amúgy sem lett volna igazán ökumenikus egyéniség. Újságcikkeiben ékesszólóan és gúnyosan támadta az államegyházat és teológusait. „Cikkeiteket ferencesrendi szentbeszédként olvassák”, jegyezte meg. Nem bókna szánta.

A katolikus vallás
Norvégiában

Ekkoriban nehéz idők jártak Norvégiában a katolikusokra. A katolicizmus tiltott vallás volt 1845-ig, a reformáció korában pedig egyenesen halálbüntetés fenyegette a híveket. Az ellenreformáció idején a jezsuiták szemináriumot alapítottak a Gdansk melletti Braunsbergben. Céljuk az északi jezsuiták oktatása volt, akik közül néhányan titkon Svédországba és Norvégiába utaztak. Az ekkor unióban álló Norvégiában és Svédországban a más hitűekre vonatkozó törvény engedélyezte ugyan a katolikus vallást, de a katolikusok elleni előítélet még létezett. A jezsuitákat különösen veszélyesnek tartották, a norvég alkotmány pedig a következőt jelentette ki: „A jezsuitákat nem tűrhetjük meg és nem léphetik át a birodalom határát.” Ezt a paragrafust csak 1956-ban törölték el, egy évvel születésem előtt. A hatálytalansítás hatalmas vitát váltott ki a parlamentben.

Norvég katolikus
politikuskok

Hozzá kell tennem, hogy én vagyok az első katolikus politikus a norvég Kereszténydemokrata Néppártban, és a második olyan katolikus a reformáció óta, aki politikai hivatalt vállal. Norvégia lakosságának azonban csak kevesebb mint egy százaléka katolikus vallású, és ez is befolyásolja az előbbi adatokat. A mai valláspolitikai helyzet már gyökeresen különbözik a korábbiaktól. A katolikusok általában az államegyházat támogatják, hiszen ez nyilvánosságot biztosít a kereszténységnek: az iskolákban és óvodákban egyaránt kötelező tantárgy lett a kereszténység. Ami az ökumenizmust illeti, egyetlen hozzáfűznivalóm az, hogy minél inkább keresztény érzületű valaki, annál ökumenikusabbá válik. Akik szeretik Krisztust, minden egyházat szeretnek, sőt, a kívülállókat is.

Undset két könyvet írt arról, hogy milyen hitet váltani Norvégiában; ezek feltételezhetően önéletrajzi ihletésűek. A *Gymnadenia* 1929-ben jelent meg; folytatása, a *Den brennende busk* (Az égő bokor) 1930-ban. Paul Selmer, a főszereplő, boldogtalan házasságban éli kispolgári életét; tanulmányai és az irodalom vezetik el a katolikus egyházhoz. Családja és barátai ellenkezésével szembeszállva áttér a katolikus vallásra. Felesége az unalmas és nagyon konvencionális Bjørg, aki egyaránt gyermeket és nagyravágyó. Házasságuk maga a csőd. Aztán találkozik hajdani szerelmével, Lucyval, és rádöbben, hogy ő élete asszonya. Szereti Lucyt és ezen nem tud változtatni. Egy ostoba, felületes nővel éli házaseletét, és ezen sem tud változtatni. Pault kétségbe ejti önnön sorsa, nyomorúságában összeomlik az oltár előtt. Emberi perspektívák szerint tulajdonképpen nincs kiút. Nem marad egyéb reménye, mint a hit. Undset elmeséli, hogyan nyújt ekkor Isten segítséget Paulnak az oslói Szent Olav templomban megélt spirituális élmény által. Révületében Paul egy égő bokrot lát és megérti, hogy ez Isten kegyelmét és segítségét jelenti. Elfogadja és próbálja megszeretni sorsát.

Emberi szenvedés és szenvedély

Undset e könyvének ugyanaz a témája, mint a *Kristinne*: az emberi szenvedés és szenvedély mélységei, ugyanakkor egy olyan szerelem utáni vágy, amely többet nyújt az emberi szerelemnél. Való igaz, a teljes szerelem egy emberi lényben is fellelhető — ritka esetben, ha megtaláljuk másik önmagunkat, a „Seelenfreund”-ot, a lelki társat. De a szerelmet továbbra is kutatjuk, ez utal Isten léteire. Az ember azonban olyan makacs, hogy ki kell merítenie minden akaraterejét, mielőtt képes lesz magát átadni Istennek. Paul Selmer azt hiszi, hogy Isten beilleszthető a terveibe és kispolgári világába. De nem, Isten próbára teszi őt, és látszólag magára hagyja az emberi reménytelenség állapotában, mielőtt kegyelmében részesíti. Paul csak akkor képes valóban Krisztust választani, amikor rájön, hogy a szeretett asszony elérhetetlen számára, és továbbra is a szörnyű Bjørggel kell házasságban élnie. Paul olyan kétségbeesetten boldogtalan, és annyira kilátástalan a helyzete, hogy nem támaszkodhat önmagára többé.

Az önmagunk elleni harc

Az önmagunk természetes és igen emberi szenvedélyei ellen folytatott drámai küzdelem a realizmus maga. Undset soha nem becsülte alá az emberi természetet. A teljességében megélt élet olyan élet, amelyben az egyén mindezzel szembesül, de tud választani, és van mersze megvívni a harcot. Undset intellektuálisan közelít a katolicizmushoz, intellektualizmusa azonban összekapcsolódott ezzel a természetes emberi tapasztalaton alapuló realizmussal — szereplői hús-vér emberek. A vitában soha nem maradt le mások mögött. A fordulópont ugyanaz volt számára, mint számomra: tudatosította, hogy Isten rajtunk kívül létezik, tőlünk és mindattól függetlenül, amit Róla gondolunk. (...)

Undset fontossága

Undset azért olyannyira fontos, mert az életet olyannak ábrázolja, amilyen az valójában. Szereplői természetes módon élő asszonyok és férfiak. Megszületnek, dolgoznak, szeretnek, harcolnak, meghalnak. Az élet értelmét keresik. Talán megtalálják Istent. Teljesen szabványos emberek. A lelki vívódás a szabványos emberi élet része.

Nemrégiben elmentem a nagy-nagybátyám temetésére. Gazdálkodó és halász volt Dél-Norvégiában, a laikus kereszténység hagyományai szerint élt. Nagyon szívhez szóló esemény volt, éppen azért, mert annyira valóságos volt. Nagybátyám keményen dolgozott, hogy eltartsa hatalmas családját, szabadidejében pedig a falubéli imaház orgonistája volt. Unokái és dédunokái virágot helyeztek a koporsójára. Fia búcsúztatta el és mindannyian elkísértük a sírhoz. A norvég nyelvben az „elkísérni” szót akkor használjuk, ha valakit eltemetnek. A holtat elkísérjük utolsó útján. A pap a földi életből való távozásról beszélt: „Megvannak számlálva a napjaitok. Tanuljátok meg számon tartani a napjaitokat.” Arról énekeltünk, hogy hogyan jönnek nemzedékek nemzedékek után. Az a valóságosság érvényes az emberi természetre is, ami e temetést jellemezte. Rövid ideig élünk, feladatunk van ezen a földön, aztán meghalunk és porrá válunk. Az emberi élet rövid és a test állandóan meghal — naponta meghal egy kicsit. Hogyan is élhetünk úgy, mintha nem jönne el a halál; úgy, mintha mindörökké itt élnénk, habár tudjuk ezt? A legtöbb mai ember úgy él, hogy megtagadja a valóságot.

Keresztény realizmus

Undset mintha belénk akarta volna vésni: az élet nem az, aminek hiszed. Te mindössze egy apró szem vagy a nemzedékek hosszú láncolatában; legvalósabb tapasztalatod a szülés, a gyermeknemzés, egy másik ember szeretete, és ami a legtöbb: Isten szeretete. A valóságot meg kell kísértetni, harcolni kell, elbukni és újra felállni. A természetes élet elvezet a természetfölöttihez — a teljességében megélt emberi élet elvezet Istenhez. Undset például nagyon erőteljesen ír az anyaságról és ennek fontosságáról. Az anyaság és a család természetes intézmények, és az a tapasztalat, hogy anyák lehetünk, lehetővé teszi, hogy megismerjük a Szent Családot. A természetfölöttihez vezető út a természetesség.

Undset és a feminizmus

Undset nemcsak katolicizmusa, de feminizmusa, jobban mondva a kortárs feminizmusra irányuló kritikája miatt is vitatott. Számára a női lét lényege az anyává válás. Nőként viselkedni nem tehetetlen polgári magatartás, de erő: csak akkor lehet valaki önmaga, ily módon tehát erős, ha hű önnön női természetéhez. Undset vitába szállt kora feministáival, akiket a családdal szembenálló állam szerepének szocialista ideái befolyásoltak. A feminizmus vezető női

egyéniségei azonban legtöbbször polgári környezetből kerültek ki. A leghíresebb feminista, Katti Anker-Møller azt követelte, hogy az állam fizessen az anyáknak a gyermekszülésért. Undset teljesen ellene volt az ötletnek. Szembeszállt Møllerrel, ironikusan nekiszegte a kérdést: vajon munka-e az anyaság? Ugyanennyire ellentett minden arra irányuló javaslatot, hogy az állam irányítsa a családot, és hogy az anyaságot a fizetett munkával egyenrangúnak tekintsék. „Minden asszonyból, akárcsak minden férfiből, lehet középszerű villamosvezető, de csak egy asszonyból lehet anya, bármennyire középszerű asszony legyen is”, írta.

Undset az elnéző
válási törvényekről

Jellemző, hogy mennyire szembeszállt az elnéző válási törvényekkel. Az volt az álláspontja, hogy nem a válást kell megkönnyíteni, hanem rá kell venni az embereket, hogy ne söpörjék szőnyeg alá a gondokat. „A norvég válási törvények a mindig nyitott ajtóhoz hasonlatosak. Állandóan huzatos a házasság.” Undset véleménye tehát az volt, hogy az elnéző válási törvények megingatják a házasság intézményének alapjait és így sokkal nagyobb a válás kísértése. Azt hiszem, Undset, a realista, azt állította, hogy teljesen szabványos dolog beleszeretni valaki másba, házassági gondokkal küszködni, abba a kísértésbe esni, hogy elhagyjuk társunkat. Ez az, ami várható. De ez ellen harcolni kell, nem szabad beadni a derekunkat.

A szexualitás
jelentősége

Undset szexualitásról vallott nézetei szintén nagyon jellemzőek. A szexualitás az önátadás csodálatos, mély kifejezése, a férfi és nő közötti szerelem alapvető, titokzatos és titkos része. Az a tény, hogy e cselekedet által gyermek fogan, bizonyos értelemben egyenesen isteni tetté teszi. Undset gyűlölné, hogy a szexualitás jelentősége ma olyannyira átértelmezett, hogy teljesen kiölték belőle az erotikus elemeket. Skandináviában nagyon erős irányzat volt a szexualitás „demisztifikálása”, és már az ő korában elkezdődött az iskolai szexuális nevelés fontosságának kihangsúlyozásával. *Et Kvinnesynspunkt (Egy nő álláspontja, 1922)* címen megjelent írásaiban megjegyezte, hogy a szexualitást pusztán biológiának tekintő „próféták” éppen értelmétől és szépségétől fosztották meg a nemiséget. (...)

Az anyaság méltósága

Undset nem érte meg az abortusz-vitát. Én örülök ennek. El tudom képzelni dühét és megvetését. Számára a természetes és természetfölötti emberi élet egyaránt arra összpontosult, hogy erős férfiak és nők életet közvetítsenek, és ellenállt a család és különösen az anyaság politizációjára irányuló minden kísérletnek. Számos könyvének áttanulmányozása után szinte megüt az, hogy a két legfontosabb téma, amivel foglalkozik, az isteni szeretetre vágyó és ezért küzdő emberi szeretet és az anyaság. Amikor leírtam saját feminizmushoz fűződő gondolataimat (*A Time to Blossom. Notes on a New Feminism*, Mondadori, 1999), nagymértékben befolyásolt Undset erre vonatkozó, tiszta és összefüggő antropológiája. Jól látható, hogy hogyan fordult az emberi

**A nominalizmus
tévedése**

természet, az emberi szenvedélyek felől a természetfölötti felé, amely az emberi vágyakozás és szenvedés egyetlen megoldása.

Ma azonban teljesen tévesen fogjuk fel az antropológiát. Úgy hisszük, hogy a férfi és női lét felépített, elképzelt „szerepek”, amelyeket meg lehet tanulni és lehet nem-megtanulni, hogy a szexualitás is csak alakítható társadalmi konstrukció, és hogy a nemiség nem függ össze a teremtéssel. Alábecsüljük és ezáltal megrontjuk a szexualitást. Azt gondoljuk, hogy a család névleges, nem pedig lényegi intézmény. Itt a nominalizmus által okozott károkhoz jutunk: a dolgoknak nincs lényege, mindössze „nomos”-szal, azaz névvel rendelkeznek. Nem létezik ontológiai realizmus, csak az a név, amivel felruházuk a dolgokat. A dolgok önmagukban nem léteznek szükségszerűen. Nem létezik olyan objektív intézmény, amit családnak hívnának, csak az van, amit mi családnak nevezünk.

**Undset vallásos
realizmusa**

Ha nem létezik tőlünk független Isten, akkor teljes mértékben megfeledkezhetünk Istenről. Egy ilyen világegyetemben — amely Skandinávia és a mai nyugati világ nagy részének kor-szemléletén alapul — logikus módon nem létezik semmilyen objektív realitás. Az alapfogalmak teljes viszonylagosságából az következik, hogy minden szubjektív. Undset vallásos realizmusa viszont az emberi természetről alkotott valóságos képéhez kötődik. A kettő összefügg. Először elvégezte az emberi természet teljes leltározását, azután — következetes lévén — rögtön a katolikus egyházhoz jutott, amint feltette azt a lényeges kérdést, hogy „Létezik-e Isten az én erről vallott szubjektív nézeteimen kívül?”

Ugyanez fordítva is áll: ma a legtöbb embernek nincs szüksége Istenre. Ezek az emberek azonban nem is ismerik az emberi természetet. Az emberi természet, a maga bűnös állapotában ugyancsak Isten-szerű. Az emberi élet mindvégig a jó és a rossz közötti harc. Ma azonban úgy gondoljuk, hogy az emberi lény elég önmagának, önmaga és a világegyetem ura. Mindent megteszünk, amit el tudunk képzelni; és nemcsak megteszünk mindent, de azt is állítjuk, hogy mindenhez jogunk is van. Valószínűleg jóval távolabb állunk az önismerettől, mint a minket megelőző nemzedékek. A keresztények számára az élet az önismeret fokozatos fejlesztése. Ez a gondolat teljesen nevetséges azok számára, akik azt hiszik, tökéletesek vagyunk.

Következtetés

Undset lehetőséget nyújt arra, hogy mindent újratezdjunk. Nem beszél Istenről, a szekularizációról, a teológiáról vagy a filozófiáról. Ehelyett emberi természetünket ábrázolja. Azonosulunk Kristinnel, beleszeretünk Erlendbe, csodáljuk Lavranst. Miért? Azért, mert valóságos emberi lények, szenvedéllyel, vétkekkel, bukással, nagysággal, bátorsággal felruházott emberek. Megmutat-

**A realizmus
a mai nyugati
társadalmakban**

ják, hogy mi az emberi erény és az emberi bűn. Végigkísérjük Kristint fiatal lányként és anyaként, másállapota láttán eszünkbe jut önnön szülésünk drámája, és amikor elkísérjük fájdalmas zárandokútján Nidarosba, fokozatosan megértjük, hogy az emberi lény önmagán kívül keresi boldogságát és szerelmét, amit egy rejtett Istenben találhat meg.

Manapság csak kevesen vannak a szerencsések, akik olyan erős családban nőnek fel, hogy megtanulhatják otthon, mit jelent az erényes élet. A nemrég eltemetett rokonom ilyen család feje volt. A fiai tudtak imádkozni és dolgozni, tudtak azoknak segíteni, akiknek kevesebb jutott; tudták, hogy Isten akkor siet hozzánk, amikor a legkevésbé várjuk. Tartalmas és kiegyensúlyozott az életük — egyikük sem kiemelkedően okos vagy tehetséges, de mindannyian erkölcsileg épek. Az élet arra való, hogy dolgozzunk, családot teremtsünk, Isten szava szerint éljünk. Felkészültnek kell lenni, amikor meghalunk. A te Urad vár rád. Porból lettünk és porrá leszünk. Ez a fajta realizmus a lehető legtávolabb áll a modern nyugati embertől. Énközpontúságunk szükségessé teszi, hogy személyes tanúságtételeket halljunk, sőt, legjobb, ha mi magunk tapasztaljuk ezt meg. Képzeld el, ha feltettük volna a kérdést Undsetnek: „Mit jelent értelmes életet élni?” Valószínűleg könyveire bökött volna: Olvassátok el és találjátok ki.

**A természetes,
teljes élet**

A rokonaim, akik nem gazdagok, nem kiugróan tehetségesek, nem híresek és nem tanultak, értelmes életet élnek, habár soha nem töprenkedtek ezen. Azon sem gondolkoztak, hogy létezik-e Isten, létezik-e család, vajon a szexualitás társadalmi konstrukció-e, vagy hogy kell-e dolgozniuk a családjukért és segíteniük a szomszédokon. Egyszerűen élték istenfélelemmel átitatott természetes életüket. Isten és ember összefügg. Ha elfelejtjük, ki Isten, azt is elfelejtjük, hogy ki az ember. Undset lehetőséget nyújt arra, hogy újra felfedezzük az emberi természetet, mert a jellemei megragadnak minket. Polémikus cikkei jók, a társadalmi vita részét képezik, de regényei sokkal jobbak. Az ember nem a logikából tanul, hanem olyan lényt keres, akivel azonosulhat. Aki rálel Kristinre és Erlendre, az már megtalálta a maga útját. Az értelmiségi Undsetet csodálom, de a mesélő Undsetet méginkább. Ő az az asszony, akire minden korban nagy szükség van.

A norvég nemzeti himnuszban ez áll: „Også kvinner op at stride, som de vore menn.” — „Harcoljanak úgy asszonyaink, mintha férfiak volnának.” Ez nem erő kérdése, ezt könnyű megtenni. Erő ahhoz kell, hogy önmagunkat nőként, emberként, egyéniségként ismerjük meg, és hogy felismerjük, Isten gyermekei vagyunk. Röviden, hogy teljes életet merjünk élni.

Pap Vera Ágnes fordítása

SIGRID UNSET

Kristin Lavransdatter

(részlet)

Erlend halála

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Sigrid Undset: *Kristin Lavransdatter*. III. kötet: *Korsen (A kereszt)*. Oslo, Gyldendal, 1922, 200–208.

Az asszony megjelent az újszoba tornácán. Lassan elindult lefelé a lépcsőn. Öntudatlan mozdulattal homlokára igazította tarkóra csúszott kendőjét, végigsimított templomjáró ünneplőjén, amelyet tegnap óta viselt. Arca azonban rezzentlen maradt, akár a kőszikla.

Erlend elébe lovagolt, lassan, lépésről lépésre — kissé előredőlt, aggodalmasan és zavartan fürkészte az asszony szürke, halott arcát.

— Kristin — könyörgött —, édes Kristin, hazajöttem hozzád.

Az asszony mintha nem látott, nem hallott volna. Lavrans, aki eddig apja ölében ült, most lassacskán feléledt és lecsúszott a lóról. Amint földet ért, összecsukszott és eldőlt, mint egy zsák.

Remegés futott át az anya arcán. Lehajolt, karjába emelte a nagydarab fiút, fejét a nyakához ölelte, mintha kisgyerek volna, hosszú lábai lelőgtak Kristin öléből.

— Kristin, szerelmes barátom — könyörgött Erlend kétségbeesetten —, Kristin, tudom, talán túl későn érkeztem...

A feleség arca újra megrezzent:

— Késő volna? — szólt halkán és keményen. Lenézett a fiára, aki élettelenül feküdt ölében. — Legkisebb gyermekünk a sírban, és most meg Lavrans. Gaute rab lett, és a többi fiunk... van még kettő, akiket tönkretehetünk, Erlend!

Hátat fordított és elindult az udvaron a gyermekkel. Erlend utána léptetett, az oldalán maradt:

— Kristin... Jézusom, mit tegyek érted... Kristin, tán nem akarod, hogy veled maradjak?

— Értem ugyan semmit ne tégy — mondta az asszony keményen, akárcsak az imént. — Rajtam nem segítesz, akár maradsz, akár a Laagenben fekszel.

Erlend fiai kitódultak a tornácra; Gaute leszaladt, anyja elé ugrott, meg akarta állítani.

— Anyám! — kérlelte. Kristin ránézett, a fiú leengedte kezét és tehetetlenül félreállt.

A tornáclépcső lábánál parasztok álldogáltak.

— Menjenek onnan, emberek — mondta az asszony és továbbindult terhével.

Soten a fejét rázta és nyugtalanul táncolt, Erlend kissé oldalra léptetett, és Kolbein Jonssøn elkapta a kantárt. Kristin nem látta pontosan a jelenetet, most félig megfordult és hátraszólt a válla felett:

— Engedd el a lovat, Kolbein, el akar menni, hát hadd menjen.

— Nem érted, Kristin, hogy ideje helyrehozni a dolgokat? Vagy legalább te tudnád — fordult Kolbein Erlendhez.

Erlend azonban félretolta kezét és előreugratott, úgy, hogy feldőntötte az öregembert. Néhány ember odaugrott. Erlend felrikoltott:

— Takarodjatok! Semmi dolgotok a kettőnk ügyével, nem vagyok én paraszt; nem fogtok a földhöz láncolni, mint ökröt a vályúhoz! Ha nem keltek a birtoknak, hát nekem sem kell a birtok!

Kristin a férje felé fordult és torkaszakadtából kiáltotta:

— Menj csak! Eredj a pokolba, ha már engem pokolra vittél, és mindent pokollá tettél, amihez valaha is közöd volt!

Ami ekkor történt, olyan hirtelen esett, hogy senki nem látta pontosan, és senki nem akadályozhatta meg. Tore Borghildssøn és egy paraszt karon ragadták az asszonyt:

— Kristin, ne beszélj így a hitese uraddal.

Erlend közéjük ugratott:

— Hogy merészeltek kezet emelni a feleségemre?! — felemelte bárdját és Tore Borghildssøn felé sújtott. Az ütés lapockán érte Torét, és a férfi összecsukszott. Erlend ismét felemelte a bárdot, de ahogy felegyenesedett a kengyelben, ágyékába fúródott egy feléje hajított dárda. Tore Borghildssøn fia dobta.

Soten felágaskodott, mellső lábaival a levegőben kapált. Erlend vékonyába szorította térdeit, kissé előrehajolt, baljára csavarta a kantárszárat és ismét ütésre emelte a bárdot. Azonnal kicsúszott alóla a kengyel, bal combjából dőlt a vér. Nyilak és dárdák süvítettek az udvaron keresztül, Ulf és Erlend fiai feltartott bárdokkal, csupasz karokkal rontottak a tömegbe. Váratlanul egy ember szügyön szúrta Erlend kancáját. Soten térdre zuhant, oly vadul és fájdalmasan nyerített, hogy az istálló lovai visszanyihogtak.

Erlend felállt, szétterpesztett lábbal állt az állat felett. Belefogózott Björgulf vállába és odébb lépett. Gaute is odajött, átkarolta apját a másik oldalról.

— Öljétek meg — mutatott a lóra, amely már az oldalára fordult, nyakát fájdalmasan nyújtogatta, torkából ömlött a vér, hatalmas patáival még rúgott egyet-egyed. Ulf Haldorssøn teljesítette a kérést.

A parasztok félreálltak. Két ember az ispánházba vitte Tore Borghildssønt, a püspök egyik embere elvezette sebesült társát.

Kristin letette Lavranst, aki időközben feleszmélt. Egymás mellett álltak, szorosan összeölelkezve. Nem értette, mi történt, minden olyan gyorsan zajlott le.

Erlend fiai a lakóházba akarták kísérni apjukat, de ő így szólt:

— Nem megyek oda, nem akarok ott meghalni, ahol Lavrans.

Kristin odaszaladt és átkulcsolta a férfi nyakát. Dermetsége széttöredezett, mint amikor jégtükörre kő zuhan, arca eltorzult a könnyektől:

— Erlend, Erlend!

Erlend lehajtotta fejét, arca az asszony arcához simult, így álltak egy pillanatra.

— Segítsetek fel az óházba, fiúk — mondta. — Ott akarok lepihenni.

Az anya és a fiúk sietve ágyat vetettek és levetkőztették Erlendet. Kristin bekötözte a férfi sebeit. A vér szakadozottan ömlött az ágyék dárdatebéljéből, a nyílászár azonban mellkasa bal alsó felén alig vérzett.

Erlend megsimogatta az asszony fejét:

— Engem már nem tudsz feléleszteni, Kristin kedvesem.

Kristin kétségbeesetten nézett föl, testén remegés futott át. Visszaemlékezett: ezt mondta Simon is. Baljóslatú jelnek tűnt, hogy Erlend ugyanúgy beszél.

A férfi az ágyban feküdt, fejpárnákkal és dunyhákkal támasztották alá, bal lábát fölpolcolták, hogy ágyéki vérzése elálljon. Kristin mellette ült, Erlend megfogta kezét:

— Emlékszel, édesem, az első éjszakára, amikor ebben az ágyban háltunk? Nem tudtam, hogy magányos bánat terhel, akkor is én sebeztelek meg. Már az sem az első bánat volt, amit miattam viseltél, Kristin.

Kristin két keze közé vette a férfi kezét. Erlend bőre repedezett volt; keskeny, töredezett körmei alatt, hosszú ujjainak hajlata fekete szenny ivódott. Kristin melléhez, majd ajkához szorította a kezét, könnyei ráfolytak.

— Milyen forró a szád — súgta Erlend. — Vártalak és vártalak... Úgy sóvárogtam utánad... Egyszer úgy gondoltam, engedek, lejövök hozzád, de akkor hallottam... Úgy hittem, amikor mondták, hogy meghalt, hogy most már késő hozzád jönnöm... Kristin zokogott:

— Én továbbra is vártalak, Erlend. Azt gondoltam, egyszer csak lejössz a fiú sírjához.

— Akkor nem fogadtál volna szívesen — mondta Erlend. — És Isten a tanúm, nem is lett volna miért. Milyen édes és lágy voltál, Kristin kedvesem — sóhajtott fel és lehunyta szemét.

Kristin csöndesen, fájdalmasan sírt.

— Most már nincs tovább — mondta a férfi —, bocsássunk hát meg egymásnak keresztény házastársak módjára, ha ugyan meg tudsz bocsátani...

— Erlend, Erlend — Kristin a férfire hajolt és megcsókolta sapadt arcát. — Nem szabad ennyit beszélned, Erlend kedvesem.

— Sürget az idő, és még van mondanivalóm — felelte a férfi.

— Hol van Naakve? — kérdezte nyugtalanul.

Megtudta, hogy előző este, amikor Naakve meghallotta, hogy öccse elindult Sundbure, rögtön lóra pattant, utánaeredt, olyan sebesen, ahogy a ló bírta. Bizonyára még mindig odakint van, hiszen nem találta meg a gyereket. Erlend felsóhajtott, nyugtalanul simogatta a takarót.

Hat fia az ágya elé állt.

— Nem óvtalak benneteket kellőképpen, fiaim — mondta az apa. Köhécselt, furcsán és óvatosan. Véres hab csordult ki ajkán. Kristin letörölgette kendőjével. Erlend pihent egy keveset.

— Bocsássatok meg nekem, ha megtehetitek. Soha ne feledjétek, drága fiaim, hogy anyátok, amíg együtt voltunk, éveken át, minden áldott nap értetek küzdött; soha nem volt más összetűzésünk, mint amit az én apai gondatlanságom okozott; de jobban szeret benneteket, mint saját életét.

— Nem feledjük el — felelte Gaute sírva. — Mindannyian a legbátrabb férfinak és a legnagyobb vezérnek tartottunk. Mindig büszkén viseltük, hogy fiaid vagyunk, és ugyanolyan büszkék voltunk rád akkor is, amikor a szerencse kereke fordult.

— Szívedből beszélsz — felelte Erlend; köhécselve, halkan nevetett —, no de ne bántsátok meg anyátokat azzal, hogy hozzám hasonlítsátok. Úgyis sok bánat terhelte, amióta hozzám jött.

— Erlend, Erlend — zokogott Kristin.

A fiúk megcsókolták apjuk kezét és arcát, könnyezve mentek odébb, leültek a fal mellé. Gaute átölelte Munan vállát, magához húzta a gyermeket; az ikrek összefogózva ültek. Erlend ismét Kristin kezéért nyúlt. Hideg volt az érintése; az asszony nyakáig húzta a takarókat, ujjait a dunyha alá rejtette.

— Erlend — mondta sírva —, Isten bocsássa meg, papot kel-lene hívatni.

— Igen — mondta Erlend gyöngén —, valaki vágtsasson fel a Dovréra, hozzátok le Guttorm atyát, a gyóntatómat.

— Erlend, nem fog időben ideérni — rémült meg az asszony.

— De igen — mondta Erlend akaratosan. — Isten akkor is befogad tán. Nem akarom, hogy az utolsó kenetet az a pap adja fel, aki a szóbeszédet terjesztette rólad.

— Erlend, az Isten szerelmére, ne beszélj így.

Ulf Haldorssøn előlépett és a haldokló fölé hajolt:

— Erlend, én föllovagolok a Dovréra.

— Emlékszel, Ulf — szólt Erlend, elhaló hangja elfulladt —, amikor eljöttünk Hestnaesből, te meg én. — Kicsit nevetett. — Megfogadtam, hogy mindig hithű rokonként állok melletted. Is-tenemre, rokon, kettőnk közül gyakorta te tartottad hívebben a rokonságot, nem én, Ulf, barátom. Köszönöm neked, rokon.

Ulf lehajolt és megcsókolta társa véres ajkát:

— Én köszönöm neked, Erlend Nikulaussøn.

Meggyújtott egy gyertyát, a haldokló fekhelyéhez állította és kiment.

Erlend újra lehunyta szemét. Kristin csak ült, nézte a férfi sápadt arcát, néha megsimogatta. Láta, ahogy körüllebegik a halál árnyai.

— Erlend — kérlelte halkan Kristin —, Jézus szerelmére, engedj, hogy idehívassuk Solmund atyát. Isten Isten marad, bármelyik papja hozza is.

— Nem. — A férfi felemelkedett az ágyban, takarói lecsúsztak meztelen, sápadt testéről. Az előbuzogó friss vér újabb vörös foltokat festett a kötésre mellkasán és hasán.

— Bűnös ember vagyok. Isten legyen hozzám kegyelmes az ő jóságában és bocsásson meg nekem, de azt hiszem — visszaesett a párnákra, majdnem érthetetlenül, halkan suttogta: — annyit nem élhetek, olyan öreg és... és olyan buzgó soha nem lehetek, hogy elviselném a fedelem alatt azt, aki téged befeketített.

— Erlend, Erlend, gondolj a lelkedre!

A férfi megrázta fejét. Szemhéja újra lecsukódott.

— Erlend! — Kristin összekulcsolta kezét, kétségbeesetten felkiáltott: — Erlend, hát nem érted: úgy viselkedtél, hogy ennek el kellett hangzania!

Erlend kinyitotta nagy szemeit. Ajka már szederjes volt, de most hajdani ifjú mosolya suhant át beesett arcán:

— Csókolj meg, Kristin — suttogta. Mintha nevetés bujkált volna hangjában. — Túl sok minden történt közöttünk, több a keresztényi életnél, több a házasságnál, semhogy könnyedén megbocsátva hagyhatnánk el egymást, mint keresztény házásokhoz illik.

Kristin újra meg újra próbálta visszaszólongatni, de Erlend lehunyta szemmel feküdt. Ősz haja alatt sápadt volt az arca, mint a frissen felhasogatott fa. Szája széléről vér szivárgott; Kristin letörölte és suttogva kérlelte. Mikor megmozdult, ruhája hidegen és nedvesen tapadt testére — Erlend vére ömlött rá, amikor behozta és lefektette. Közben Erlend mellkasa meg-megemelkedett, úgy tűnt, a lélegzetvétel is fáj neki, de már bizonyosan nem hallott és nem érzett semmit, míg puhán, biztosan átcsúszott a halálba.

Nemsokára újra nyílt az ajtó. Egy diakónus és egy pap kísérték Halvard püspököt, gyertyákkal és ezüstcsengővel. Ulf Haldorsson lépett be utoljára. Erlend fiai és Sigurd úr felálltak, majd térdre borultak az Úr teste előtt. Kristin csak egy pillantást vetett az érkezőkre — kisírt szemeivel szinte alig látott. Aztán visszaborult, ahogy azelőtt feküdt, Erlend holttestére.

Pap Vera Ágnes fordítása

ZIMÁNYI ÁGNES

Szennay Andrással

Szennay András ny. pannonhalmi főapát 1921. június 2-án született Budapesten. 1939-ben belép a bencés rendbe. Apor Vilmos 1944. november 19-én pappá szenteli. 1947-ben teológiai doktorátust szerez. Szerzetesrendjének részleges feloszlata után, 1950-ben nem kerül be az állam által jóváhagyott rendi keretbe. Közel negyedszázadig tartó „kincés” életszakaszában először mint kisegítő lelkész, fizikai munkás, orgonista dolgozik, majd a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia könyvtárosa, 1965 februárjától a fundamentális teológia professzora. Az 1967-ben induló Teológia folyóirat főmunkatársa, 1972-től 1995-ig felelős szerkesztője. 1973. március 21-i beiktatásától tizennyolc éven át a Bencés rend főapátja. Számos könyv és tanulmány szerzője.

Negyven évvel ezelőtt nyílt meg a II. Vatikáni zsinat. Ön évtizedek óta foglalkozik a zsinat tanításával, különösen annak egyháztanával. Könyvei, számos hazai és külföldi publikációja jelent meg e témakörben. Most, életének 82. évében, visszatekintve a legújabb kori egyház a fontos eseményére, hogyan látja a zsinat utóéletét?

Mielőtt kissé bővebben reagálnék kérdésére, két alapvető, saját szemléletemet is alakító, meghatározó idézettel kezdeném. Az egyik Newman bíboros gondolata: Az élet egyetlen bizonyítéka a növekedés. A másik Karol Wojtylának, a későbbi II. János Pál pápának még 1969-ben tett megállapítása: „A közösség halála a konformizmus. Minden közösségben szükség van ellenzékre” (H. Feichtlbauer, in: Kathpress 2002. Nr. 124). Az élet nyújtotta gazdagodás, növekedés és a becsületes, lelkiismeretes, a jó ügyet szolgáló kritikus ellenzéki megnyilatkozások minden közösség, így az egyház számára is szükségesek, sőt nélkülözhetetlenek. Ahol és amikor az egyház élete csak alig mozdul, amikor egyfajta statikus állapotba kerül, ott mintha a temető nyugalmaival találkoznánk. Is-tennek hála, ez régen sem volt, ma sincs így. Az egyház életerejét igazolja, hogy a II. Vatikáni zsinat tanításának értelmezése és életre váltása körüli viták mai napig sem szűntek meg. Talán kissé fel-lengzősen hangzik, ha így fogalmazok: a zsinat ma is lendületet adó, magával ragadó erő és — ezt idézőjelben mondom — „ka-land” a hívő ember, de az egész egyházi közösség számára is.

Azok, akik ma is foglalkoznak a II. Vatikánummal, úton vannak a jobban megismert igazság, az elmélyültebb hit — végső soron Isten felé. Úgy vélem, az elmúlt négy évtized vitái, az olykor előrelendítő, máskor visszahúzó erők jelentkezése ennek a folyamatnak üdvös és a jövő felé vezető feszültségéről beszélnek.

Mindezt általánosságban. Mégis... Mégis... A zsinat nyomán támadó, új Pünkösödöt ígérő „heves szélvész” (ApCsel 2,2) mint-ha csendes szellővé erőtlenedett volna. Hiányzik a kezdeti lelkesedés és lendület, a „szélvész” támasztotta vihar, a „tüzes nyelvek lobbanása” (ApCsel 2,3). Olykor nagyon komolyan kell fel-

tennem a kérdést: vajon egyházunk ma is a Lélek lendítő erejétől „megszállottak”, a reménykedők, a tudatosan jövőt építők közössége? Vajon a jövő felé feltárt egyház vagyunk? Vajon távoli és közvetlen környezetünk mennyit tapasztal, él át abból, hogy nem vagyunk a „hallgatók”, netán a hallgatás egyháza? Mi, a Krisztus köré gyűlő hívők közössége! Vajon gondolunk-e arra, hogy — miként az első Pünkösöd előtt az apostolok — ne zárkózzunk be, hanem — amint ők is — „kilépünk az ajtón” és — ahogyan a zsinat is szakított az „iskolás”, skolasztikus szóhasználattal — mindenkit „saját nyelvén” szólítsunk meg. (Csak zárójelben jegyzem meg: vajon a szakteológusok nyelvezete eléri-e, megszólítja-e az ígére, Krisztus ígérére váró és vágyó embereket?)

Az elmondottak vonatkoznak számos egyházi közösségre, de mindenekelőtt saját hazai egyházunkra. Mintha még mindig csak „tanulmányoznánk” a zsinati szövegeket! Ó, bár csak valóban meg is tennék ezt és közvetítenék azokat mások felé. Mintha valamilyen bénultság, a tettekészség hiánya tartana hatalmában... Csak semmi rizikó. Igyekezzünk jól körülbástyázni a rég tanult „iskolás” szövegeinket. De mintha a zsinaton megtapasztalt szabadságtól is félnénk. Félünk a még eléggé meg nem ismertnek, a nem gyakoroltnak, ahogyan mondják, zavart keltő változásaitól, félünk a világiak előretörésétől, félünk a hitük erejében tettere kész fiataloktól, férfiaktól és nőktől, félünk a szabad és őszinte véleménynyilvánítástól, a civil kurázi megnyilatkozásaitól. És félünk, mert alig-alig készültünk fel rájuk, a nyílt dialógusoktól és az ilyenekkel olykor együtt járó konfliktus szituációktól. — De miért? Elfeleedtük volna, hogy „gyöngöseségünkben maga a Lélek jön segítségünkre...” (Róm 8,26), s elfeleedtük tán az Apostol figyelmeztetését: „A Lelket el ne fojtsátok!” (1Tessz 5,1). A kérdéseket hosszan szaporíthatnám. Még csak ennyit: Félünk tán a zsinat által — nem a Szentlélek ereje nélkül — útjára indított „vajúdási fájaldalmaktól”?

Nem hangzik mindez túlságosan pesszimistán, túlságosan kritikusan?

Úgy vélem, semmiképp sem. S itt visszautalnék Karol Wojtyła kijelentésére. Pesszimistává lennék, ha csakis — hogy képletesen szóljak — az egyik szememmel látnék. De a „másik szemem” örömmel veszi észre, hogy — az egész egyházban, így hazai egyházunkban is — vannak a Lélek által életre hívott és vezetett karizmatikus közösségek, ökumenikus törekvések, lendületet adó víziók és tettek, a szeretet tettei — és még számos, a zsinati megújulás nyomán ébredő elképzelés, vállalkozás.

És még valami: ma is vannak egyházunkban prófétai lelkek, akik „intenek, kérnek, feddnek” (2Tim 4,2). Olyanok, akik a Lélek ajándékaként kapott prófétai előrelátással vállalkoznak, hogy a mában útra induló, a holnapot építő feladatokról szóljanak. Akik olvasni tudják az „idők jeleit”. Az aggályoskodók, a le-

mondók jól tennék, ha nem fejszóvalva vagy ellenkezve vennék tudomásul az egyházunkban működő Lélek megajándékozottainak munkáját, nem bírálnák fejszóvalva a számukra még ismeretlen, szokatlan utakat keresőket, a Lélek karizmáinak hordozóit. Jól tudom, hogy az újnak, a még meg nem szokottnak befogadása, elfogadása sokak számára nehézségeket, problémákat jelent. Azt is tudom, hogy élni kell a megkülönböztetéssel: mindent meg kell ugyan vizsgálni, de a jót meg kell tartani, annak kiteljesedését támogatni kell (vö. 1Tessz 5,21). A vezetés, a döntés első feltétele a gyanakvás szellemének elfojtása, az őszinte, hiteles keresztény meggyőződésből fakadó törekvések támogatása.

Szó esett a kritika lehetőségéről és jogáról. Mit jelent ez közelebről, és miként lehet szerepe az egyház életében?

Vártam már a kérdést, hiszen ez — hogy úgy mondjam — örökzöld téma, különösen az elmúlt évtizedekben. A helyes és jogos kritikának, bár az egyházi élet régmúlt, közelmúlt és jelen nehézségeire, eseményeire, problémáira reagál, mégis feltétlenül a jövő felé kell mutatnia. Nem elég csak „álmodni” az egyház jövőjéről, utópisztikus gondolatokkal játszani. Arra is szükség volt és van, hogy nyíltan nevéen nevezzük a növekedést gátló törekvéseket, hogy beszéljünk az idejétmúlt struktúrákról, a túlhaladott külső formulákhoz igazodó, az egyház kinyilatkoztatásával kapcsolatban nem álló gyakorlatról. És ha kell, bátor és nyílt szavakat mondjunk a jól bevált elv és gyakorlat érdekében: *ecclesia semper reformanda*. Az őszinte, jó szándékú, Krisztus egyházának ügyében emelt szó nemcsak jog, hanem gyakran kötelesség is. Az aggodalmaskodók számára talán megnyugtatóan hat, ha nem kisebb tekintélyt, mint XII. Piust idézem, aki felemelte szavát a gondolat-szabadság és szabad véleménynyilvánítás érdekében. Ahol ezek hiányoznak, ott mind a pásztorok, mind a hívek felelősek. (A pápa szavait az *Acta Apostolicae Sedis* idézte 1950-ben.) Jól tudom, hogy az idősebb papi és főpapi generáció számára ez nehezen értelmezhető. Talán tiltakoznak is az őszinte kritikus megnyilatkozások ellen. Az a benyomásom, hogy az ilyeneknél a teológiai ismeretek megálltak az újszolasztikus tankönyveknél, tanulmányaik idején nem vagy alig kaptak szociológiai képzést. Pedig nem kellett volna mást tenniük és tenni ma is, mint gondosan áttanulmányozni a II. Vatikáni zsinat tárgyalásai, vitái során elhangzottakat (nyomtatásban magyarul is megjelentek). Az egyháznak — tudjuk, hogy az egyház nem elvont fogalom, hanem élő, pápából, püspökből, papokból és a világ hívek nagy tömegéből álló közösség — szüksége volt és lesz korrigáló, jobbitó és jövőjét biztosító kritikára. A krisztusi szeretetközösségnek — és nemde ilyenek vagyunk vagy ilyennek kell válnunk — mindig szüksége volt és lesz arra a kritikus hangra, melyet a régiek egyértelműen „*correctio fraterna*”-ként, azaz testvéri javítószándékú megnyilatkozásként, kritikaként fogadtak el. Természetesen nem szabad szem elől téveszteni, hogy ennek a kritikának akkor is el kell hangoznia, amikor a keresztények közösségét

felületes, a szükséges szakismereteket vagy helyzetfelismerést nélkülöző hangok bomlasztják. Ebben az esetben is olyan karizma válik hatékonyá, amely a közösség javát szolgálja.

Még egy — úgy vélem — fontos szempontot említenék. Sok szó esik manapság az ember jogairól, szabadságáról. Ennek érdekében számos hivatalos egyházi, sőt pápai dokumentum emelt szól. De ne feledjük: csak akkor tudunk a közéletben szavahihetően az ember szabadságjogairól, ha úgy tetszik, a kritikus szó jogáról beszélni, ha sorainkban ezt mi is biztosítjuk minden egyháztag számára. Ez a szabadságjog biztosíthatja a kritikus fellépés jogát is. Természetesen ez a szabadság soha nem léphet fel Isten törvényével szemben. A szabadság jogából születő kritikának mindig építeni kell, sohase rombolni Krisztus testét, az egyházat. Ha — amitől Isten mentsen — a felelősek nem tudnák fel- és elismerni a lelkiismeret szavára hallgató, őszinte kritika fontosságát és jogosságát, ha korlátoznánk vagy megvonnánk a közösség érdekében szólók szólásszabadságát, ha az „atyák” füle süket marad a „gyermek” jogos kérései, panaszai előtt, akkor egyre nagyobb lesz a polarizáció, mind durvább lesz a kritika hangja. Ez pedig nemcsak egyre nagyobb feszültségeknek lenne forrásává, de megosztottsághoz és tragédiákhoz is vezethetne.

Beszélgetésünk során említette a dialógust, annak jelentőségét. Beszélne erről bővebben?

Napjainkban a dialógus szó — a társadalomban és az egyházban egyaránt — sokak számára devalválódott, sőt zavaróvá vált. Akadnak, akik bizalmatlanná, netán ingerültté válnak, ha az egyházon belüli párbeszédről hallanak, olvasnak. Olyanok is vannak, akik kemény kritikával élnek, mondván: a nyilvános párbeszéd könnyen kiszolgáltatná az egyházat a távolállók ellenszenvének, az ellenségesen érzőknek. Mások attól félnek, hogy a kifelé folytatott párbeszéd során a világ mintegy „betör” az egyházba, nyugtalanságot kelt. De vannak egyéb aggályok is. Így például, attól félnek, hogy a belső dialógus gyakorlatával egyfajta demokratizmus alakul ki az egyházban. Egyre többen igényelnek majd tájékoztatást, információkat, s egyre több ügyhöz, tervezéshez, feladat végzéséhez kívánnak majd hozzászólni. Ez a veszély valóban fennáll, mivel a párbeszéd során esetleg azok lesznek a leghangosabbak, akiknek a legkevesebb nyomós érv van a tarsolyukban, akik csillapíthatatlan szereplési vágyukat akarják kielégíteni.

Kétségtelen, hogy e felsorolt — és még számos egyéb — ellenvetésnek és aggodalomnak van reális alapja. Ez azonban nem tarthat vissza attól, hogy kövessük a zsinat és VI. Pál pápa (elsősorban *Ecclesiam suam* enciklikájára gondolok), s más hivatalos egyházi megnyilatkozások felszólítását. Korunk, ha úgy tetszik, az idők szava dialóguskész egyházat igényel — befelé és kifelé egyaránt.

De alkalmas-e az egyház erre a párbeszédre? Feltétlenül. Természetesen csak az az egyház, amely erős istenhitében. A keresztény hit — dialogikus hit. Aki Istenről csak harmadik személyben

beszél, aki nem szólítja meg őt, aki nem várja sokféle módon jelentkező válaszát, az aligha fog vele kapcsolatba kerülni. Ha ebből a hívő alapállásból lépünk a párbeszéd útjára, akkor feleslegessé válik azoknak aggodalma, akik attól félnek, hogy az egyház, annak tagjai olcsó sikerek kedvéért letérnek az igazság útjáról.

Alapvető feltétel az is, hogy párbeszédet csak szellemileg-lelkileg kellőképp felkészült emberek folytassanak. A megkülönböztetni tudás készsége és képessége rendkívül fontos. Sajnos, ennek hiányában gyakran elmosódnak a határok. Így történhet meg, hogy a párbeszéd során egyesek teljes bevetéssel küzdenek egy-egy kevésbé jelentős téma, olykor túlon túl emberi vélemény érvényre juttatásáért. Ami ennél is szomorúbb: elfeledkeznek a keresztény főparancsról, a szeretet követelményéről. Ahhoz nem férhet kétség, hogy hitünk alapvető igazságaival kapcsolatban nincs helye semmiféle, a párbeszéd ürügye alatt folytatott vitának. Ezek értelmezésével csak komoly és felkészült szakemberek foglalkozhatnak. Problémákkal terhes helyzetekben segítségünkre jöhet az egyház tanítóhivatala. De azért annyit még hozzáfűznék: az egyházi magas hivatalviselők és tudós teológusok szótárából gyakran hiányzik, vagy alig-alig fordul elő az „erravimus” (tévedtünk) kifejezés. Aki csak kissé tájékozott, az jól tudja, hogy „tévedhetetlen” megnyilatkozások — hogy csak a legújabb kor egyháztörténetére utaljak — a legritkábban fordulnak elő.

E néhány feltétel — és még sok minden más — az egyház belső és kifelé folytatott párbeszédének követelménye. Egy párbeszédre képtelen egyház gyakran befelé is elbizonytalanodhat, és aligha válhat segítő útítársává utat kereső kortársainknak. Csak arra lenne képes, hogy szellemi konzervdobozba zárja azokat az értékeket, kincseket, melyeket Istentől kapott — melyeket azonban bőkezűen kellene osztogatnia. Ha szabad ezzel a hasonlaltal élnem: friss árút, életet biztosítót csakis egy párbeszédre képes és kész, dialógust folytató egyház nyújthat közel- s távol-állóknak egyaránt.

Itt élünk Magyarországon. Mit jelent ma hazánkban, társadalmunkban keresztényként élni?

Nehéz kérdést vetett fel, mert erről az elmúlt mintegy tíz esztendőben kötetekre menő, olykor nagyon is disszonáns helyzetelemzéseket és kritikuss megállapításokat mondtak, írtak. Igyekszem „sine ira et studio” a lehető legtárgyilagosabban néhány gondolatot felvetni, ha tetszik, hát ismételni. Az elmúlt évtizedekben hazánkban az igazság — Krisztus igazsága — sokak számára elveszítette vonzó, sugárzó erejét. Ennek okairól számosan végeztek elemzéseket. Magyarázhatjuk így vagy úgy, de a szomorú eredmény, hogy ma a közömbösökhöz, a szélsőséges liberális gondolkodásúakhoz viszonyítva — az ellenfelekről, sőt ellenséges magatartást gyakorlókról ne is ejtsünk szót — számunk erősen megfogytakozott. Ha saját erőnkben, lehetőségeinkben, kitartásunkban kételkednénk, az hiba lenne, de ha Krisztus evangéliumának, a

Szentléleknek megújítani képes erejét vonnánk kétségbe — amitől Isten mentsen —, akkor bűnt, súlyos bűnt követnénk el. Hogy ne így legyen, ahhoz erős hitre és őszinte önmagunkkal való szembenézésre van szükség. Mintegy tíz év múlt el „negyven éves babiloni fogságunk” óta — és valahogy az a benyomásom, hogy még mindig félünk. Tudom, erről már szoltam, de mégis nyomatékmal ismétlem. Félünk az itt-ott elhangzó, gyakran nagyon is primitív vádaktól, s ami nagyobb baj, félünk határozott véleményt képviselni, amikor az isteni parancsokról, Krisztus igazságáról van szó, például ha az élet védelmét, az ellenségnek, pontosabban minden embernek szeretetét kell hirdetnünk. Azután félünk — a szinte már önszugesztióval belénk rágódott — saját erőtlenségünkötől. Nehogy valaki most az anyagi tényezők hiányára gondoljon! Talán ebben fedezhetjük fel dialógus-készségünk egyik akadályát is: félünk az emberektől — vagy önmagunktól? Talán saját fogyatékosságainkat, felkészületlenségünket röstelljük?

Hazai egyházunk nem légyeres térben él. Szem előtt kell tartanunk a jelen társadalmi tendenciákat, és strucc módjára nem hunyhatunk szemet bizonyos — már-már krízisjelenségekre utaló — belső feszültségekre, megtapasztalt jelenségekre láttán. Valóban, újra és újra fel kell tennünk — és meg is kell válaszolnunk — a kérdést: mit jelent keresztényként „jelen lenni” e hazában, társadalmunkban? Úgy gondolom, mai helyzetünkben akkor leszünk valóban jelen, ha több, egyre nagyobb szeretettel, nyitottsággal fordulunk minden kereső-kérdező, közel s távol álló ember felé. A „nyitott kapuk” egyháza vagyunk, küldetésünk — krisztusi parancs alapján — mindenkihez szól. Ha társadalmunkban újra élővé, éltetővé akarjuk tenni a keresztény hitet és az ebből a hitből fakadó értékeket, ha közelebb kívánjuk azt hozni távol álló, bizalmatlankodó kortársainkhoz, akkor — püspököknek, papoknak és világiaknak — közös munkára kell vállalkozniuk. Tudom, ezt még nem igen gyakoroltuk be, nehéz lesz elkezdennünk, vagy ahol szükséges, elmélyítenünk. De mindenképp közös a felelősségünk a hit ébresztésében és elmélyítésében. Nem pénzt, vagyont, hanem önmagunkat kell investálnunk a munkába.

E közös munkáról szólva egy kényes kérdést szeretnék feltenni, illetőleg egy sajátos veszélyre figyelmeztetni. Ne keressük a szálkát egyházi vezetőink szemében, amíg szembe nem néztünk saját langyos, közönyös magatartásunkkal, amíg saját szemünkötől el nem távolítottuk a gerendát. Kényelmes, olykor tán még népszerű is az „intézményt”, a hivatalos vezetést bírálni úgy, hogy tanúságtevő magatartásunkkal nem igazoljuk: nemcsak a néhány vezető, nemcsak a hierarchia, hanem mi mindannyian vagyunk az egyház. Ne szűkítsük le egyházunkat intézményszerű csontvázvá. Az ilyen gondolkodás és gyakorlat teljesen ellene mond a II. Vatikáni zsinat tanításának. Nincs „alsó” és „felső” egyház. Csakis a közösen úton lévő krisztushívők közössé-

géről lehet és kell beszélnünk, annak egészét kell mindig szem előtt tartanunk. A minket összekötő „communio”-ban mindenkinek megvan a maga helye és funkciója.

Nem szeretném azonban, ha félreértenének. Nem a hierarchia bírálhatatlanságát propagálom. Az emberi közösségekben, így az egyházban is szükség van vezetőkre, akik felelősséggel tartoznak Isten és a rájuk bízottak előtt. Arról viszont egyetlen egyháztagnak sem feledkezhet el, hogy a vezetőket segíteni kell, ha szükséges kemény, de mindig kellő tiszteletből és szeretetből fakadó kritikával. Azt sem feledhetjük, hogy az egyházat nehéz helyzetében — gondolhatunk itt az egyetemes, de hazai egyházunkra is — sohasem szükségképp vagy kizárólag a hivatalt viselők, a vezetők mentették meg, mutatták meg a súlyos helyzetekből kivezető utat, hanem igen gyakran a karizmájukkal élő, a szavak és tettek tanúságtételét vállaló és a világ elé táró tagjai. *Ebben* a felelős, olykor valóságosan életmentő, vagy legalábbis életet megújító munkában együttesen kell részt vállalniuk püspököknek, papoknak és világi híveknek.

E szekularizált világban melyek az egyházunkban reánk háruló feladatok az Ön által említett megújító munkában?

Ha az egyháznak a ma reánk háruló feladatairól szólnak, akkor — szekularizált világunkban — szinte minden országban ugyanazt lehet, sőt kell felemlítenünk. Az alaphangot már évekkel ezelőtt megadta II. János Pál pápa *Redemptor hominis* kezdetű enciklikájában: *Az ember az egyház elsődleges útja, küldetése őhozza szól.* Ezt az utat maga Krisztus járta, nyitotta meg... A pápa buzdítását szem előtt tartva az embereknek, jelesen kortársainknak hitét kell ébresztgetnünk, hitéletét kibontakozáshoz segítenünk. Komoly munkavégzéssel, nem olcsó kompromisszumokkal és — mikor szükséges — felelős kritikával. Mindig — nekünk is ma itt, e hazában — fel kell ismernünk a helyzetet, amelyben élünk, s azt az evangélium fényében kell látnunk és értelmeznünk. Újrakezdés, belső evangelizáció, melyet majd követnie kell a távolállók megszólításának — ez a mai hazai egyház vezetőinek és tagjainak feladata.

Ha hazai egyházunkról szólok, mindez nagyon általánosan hangzik. Hogy konkrétabb legyek, ahhoz ismét — lesz talán, aki csodálkozik — II. János Pál pápa gondolatait hívom segítségül. Tudjuk, 1991 nyarán járt először hazánkban, s a néhány nap alatt számos tanító, buzdító beszédet mondott. Itt-tartózkodásának utolsó napján az akkori magyar püspöki konferencia tagjaihoz intézett megszívlelendő szavakat. A pápai útmutatás alapján szeretnék rámutatni néhány ma is fontos feladatunkra. Elsőként jelölte meg a pápa, hogy átfogó képet kell alkotni a magyar egyház problémáiról. Ennek érdekében közös lelkipásztori tervet kell kidolgozni, mely kijelöli a tervszerű irányelveket az együttes cselekvésre. Tanulmányozni kell a különböző európai nemzetek egyházi életét, hiszen másutt is nem kevés nehézséggel küzdenek. E tanulmányok során össze kell hangolni a lelkipásztori kezdemé-

nyezéseket, tennivalókat. Másik fontos feladatként jelölte meg a pápa, hogy a papok működjenek együtt püspökeikkel. Hazánk papjai közül sokan kemény próbákat álltak ki és többen változatlanul elszigetelten élnek, gyakran elkereszténytelenedett környezetben. Velük kapcsolatban különösen szükség van a megértő szolidaritásra. „Hallgassátok meg őket — kéri a pápa a püspököket —, s velük meghitt viszonyban arra törekedjete, hogy egységes lelkipásztori gyakorlatot alakítsanak ki...”

A zsinat ráirányította a figyelmet a világiak értékes és egyedülálló szerepére. Ennek nyomatékos hangoztatása a magyar egyház számára feladatok sorát jelenti. A világiak sokféle módon bevonhatók az egyházi közéletbe. Az együttműködés különböző formái között van néhány, amely sajátos világi illetékességet tételez fel, amelyek például az apostoli munka anyagi és szervezési feladataival kapcsolatosak. De vannak más tevékenységek is, melyek szorosan a lelkipásztori munkához csatlakoznak. Így például bizonyos szentelmények kiszolgáltatása, a betegek és gyermekek gondozása, bibliai- és kiscsoportok szervezése.

Különösképp kiemelte a pápa, hogy a püspökök kérjék ki a világiak tanácsát és szorgalmazzák együttműködésüket, amikor válaszolni kell a jelenkori társadalom kihívásaira, kiváltképp azokon a területeken, amelyek különös szakképzettséget tételeznek fel.

Kiemelten felhívnám a pápai buzdítás jelentőségét — aki zsinati szövegre hivatkozott — a következőkre: Az egyház a történelemben a keresztény élet mindig újabb formái felé halad, melyeket Krisztustól kapott küldetésénél fogva összhangba kell hoznia az új formák felé haladó társadalom körülményeivel. Isten műve sohasem ismétlődik meg, ő mindig új formákat talál vándorló népe számára. Országuk — így a pápa — új korszak küszöbén áll. Fontos tehát, hogy püspökök, papok, szerzetesek és világiak közös munkatervet dolgozzanak ki, melyeknek megvalósításán majd mindannyian fáradoznak.

A pápai buzdítások még számos feladatra mutatnak rá. (Egyébként nyomtatásban is megjelentek, második kiadásban a MKPK Sajtóirodája adta közre Budapesten, 1991-ben.) Az ajánlásokat még sok mindennel lehetne kiegészíteni, de erre talán majd akkor kerülhet sor, ha az előbb felsoroltakat maradéktalanul teljesítettük, vagy legalábbis ha a teljesítés során már jelentős szakasz van mögöttünk.

Ön szerint a papságnak részt kell vennie a közéletben? Gyakran elhangzik olyan felszólítás, hogy az egyház ne politizáljon. Mi erről a véleménye?

A válasz könnyű. Az *egyház* nem fogalmi nagyság, nem „feletünk” levő „valami”, hanem *mi vagyunk*. A hazánkban élő püspökökből, papokból, szerzetesekből és világiakból álló hívők közössége. Erről gyakran — hol tudatlanságból, hol szándékosan — elfeledkeznek. Az egyházat azonosítják a hierarchiával, esetleg a papsággal. Tudjuk, ők is az egyháznak fontos, olykor vezető feladatokat betöltő tagjai, de valójában az egyház „mi vagyunk”,

azaz a krisztushívők közössége — és folytathatjuk: azok, akik ugyanakkor a magyar államnak polgárai. Egyetérttek azokkal, akik kifogásolják, hogy a „szószékről ne politizáljanak”. De itt nemcsak lehet, de kell is különbséget tennünk. Valóban, a templomi szószék, ambó nem lehet helye semmiféle pártpolitizálási propagandának. De igenis helye a krisztusi tanításra, a kinyilatkoztatásra építő keresztény értékrend közvetítésének. Az természetesen előfordult a múltban, lehetséges a jelenben is, hogy némely párt programja bizonyos pontokon ezt az értékrendet normatív tényezőnek tartja, más pártok viszont csak alig vagy egyáltalán nem. Ha az imént mondottat bárki kissé végiggondolja, talán tisztulhat számára a gyakran zavaros, netán tudatosan zavarossá tett kép.

Szeretnék azonban megjegyezni még valamit. S ez némi ún. befelé forduló kritika. Ezek a szavak, hogy „értékek”, „értékrend” nagyszámú, hibáján kívül ilyen problémákkal nem foglalkozó, az ilyen kifejezéseket nem vagy csak alig értő ember számára túlzottan elvontan hangzanak. Hazai egyházi vezetéseinkre hárul a nagy feladat: minél gyakrabban kell szólni, írni — nem elvontan, hanem egyszerű szavakkal, érthető fogalmazással — azokról a keresztény tanításban foglalt értékekről, feladatokról, melyeknek megfelelő és megértett ismeretének hiánya nagy károkat okozhat hazai egyházi és tágabb közéletünkben. Nem elégséges, ha minderről csak közvetlenül a hazai választások előtt esik szó. Az elmúlt néhány évtized, de napjaink átalakulóban lévő élete is rádöbbenhet, hogy az ún. hivatalos egyház az egyes embert, a konkrét, dönteni képes személyt csak alig képes megszólítani. Semminemű, úgynevezett oktatás nem elégséges a keresztény életbe való bevezetéshez. Szükség van természetesen a hitoktatásra, szükségesek a különféle világiak számára indított teológiai kurzusok, de a tanúságtevő keresztény családi élet, a plébániai (nem feltétlenül papok által vezetett) ifjúsági csoportmunka nélkül csak sötét képet tudnék festeni hazai egyházunk jövőjéről.

Beszélgetésünk során nem esett szó az Ön eseményekben bővelkedő, személyes és szakmai életéről. Mondjon valamit önmagáról is.

Voltaképpen az eddig mondottakban kicsit magam is — hogy így fogalmazzak — benne voltam és vagyok. Semmi olyant nem említettem, amiről az elmúlt évtizedekben nem beszéltem, nem írtam volna. Főbb életrajzi adataim a Vigiliában megjelent írásaim margó-bevezetőjében ismételtelen olvashatók voltak. Visszatekintve megállapíthatom, hogy a mögöttem hagyott évtizedek szerény eredményei kétségtelenül messze elmaradtak terveim, elképzeléseim hiánytalan megvalósításától. Különösen áll ez azokra a publikációkra, melyekben az imént felvetett témákról esett szó. Ebben hibás vagyok magam is, de közre játszott az is, hogy hazai katolikus sajtónkban úgynevezett merészebb (vagy legalábbis idehaza annak minősített) írásokra, némi kritikát is tartalmazó megfogalmazásokra alig kerülhetett sor. Egy biztos: akár szóbeli, akár írásos megnyilatkozásaim nem voltak egyebek, mint töredékek. De hiszen, hogy ki-

csit bölcsekedjek, az egész emberélet nem más, mint út töredékekben a teljesség, az Isten felé. Minden emberi gyarlóságom mellett és ellenére Jézus Krisztust és egyházát igyekeztem szolgálni. Elégtelességem és mulasztásaim tudatában is hálát adok azokért a lehetőségekért, amelyeket az Úrtól kaptam s melyekkel, ha szerényen is, de élni tudtam. Az öregkor fontos ajándékának tekintem, hogy egyre jobban megértem és igyekszem követni XXIII. János pápa bölcs és önkritikus szavait: Ne tartsd magad oly fontosnak.

Életem utolsó szakaszában élek s bár ebben az életszakaszban a legkülönbözőbb fizikai, testi-lelki problémák jelentkeznek, mégis elviselhetővé, sőt széppé teszi azt az Isten ajándékaként megtapasztalt belső béke. Ebben a késői életszakaszban az ember már csak az igazán nagy dolgokat tartja fontosnak, minden egyéb veszít jelentőségéből. Mit mondhatnék még magamról? Az idős életkor — már így fogalmazhatok, az öregség évei — a reménység időszaka. A töredékek — visszafelé tekintve — lassan harmonikus egészként illeszkednek egymáshoz. Kérdéseire néhány gondolat-töredéket mondtam az egyházzal, pontosabban, a zsinat utáni évtizedek egyházáról, feladatairól, megtapasztalt egyházi életünk problémáiról, az olykor szükséges, sőt köteles kritika hangját is alkalmazva. Összefoglalva csak ismételhetem a II. Vatikáni zsinat egyházzal szóló tanításának egyik alap gondolatát: az egyház ma is *Jel a népek között*, és tagjainak minden gyarlósága, olykor ostobasága, lustasága ellenére arról tanúskodik, hogy Jézus Krisztus él, velünk él. Ő — ahogyan a zsinati dokumentum első szavai is kifejezik, ma is LUMEN GENTIUM — a NÉPEK VILÁGOSSÁGA.

Ligeti Miklós: *Házi oltár*, 1926

Magyarság, emberség, kereszténység

KERESZTY RÓKUS

Ciszterci szerzetes. Tanulmányait az ELTE könyvtár szakán végezte, 1956-ban külföldre távozott, hogy pappá szentelhesse. Rómában, Ausztriában élt, majd Amerikában telepedett le. A dallasi ciszterci gimnázium tanára, számos teológiai könyv szerzője. Legutóbbi írását 2001. 6. számunkban közzöltük.

Magyarságtudatunkat a magyar nyelv, történelem, irodalom, zene, művészet, és nem utolsósorban a magyar táj megtapasztalása alakítja ki. Először a magyar szavak „jöttek hozzánk,” s magyar szavakon keresztül fedeztük fel önmagunkat, a bennünket körülvevő családot, embereket, tájat, a „világ”-ot. Az első élményeinket, amelyek egész életünkre megformálták lelkünket, magyar szavak, magyar zene és magyar táj közvetítette számunkra. S ha gyermekkorunkban szerető család vett körül, ezek az első élmények az elvesztett Paradicsom boldogságából adtak ízelítőt. Az ártatlan gyermek megérezte, hogy az anya és az apa szeretetében valami mindent átjáró, hatalmas és boldogító Valóság tartja őt karjában és védi meg minden fenyegető veszedelemtől. S ennek a paradicsom-élménynek a közvetítője és kifejezője a magyar nyelv volt. De nemcsak korai gyermekkorunkban, hanem (ha hazánkban növünk fel) fejlődésünk későbbi fokain is az új ismeretek magyar szavakon keresztül, azok sajátos zenéjével, hangulati és érzelmi színeivel, asszociációival, és gyakran egyetlen más nyelvben meg nem található egyedi jelentéstartalmával jutnak el hozzánk. Hogy csak egyetlen példát említsünk: a magyar „testvér” szó jelentése olyan konkrét valóságra, olyan szoros egy test, egy vér összetartozásra utal, amelyet egyetlen nyugati nyelvben sem találunk meg.

A hazai tájhoz való viszonyról külön kell beszélni. Tudniillik a szűkebb haza, a „búvó otthoni táj” iránti szeretet kiterjesztéséből születik meg a Haza földjének szeretete. Simone Weil nyomán állítjuk, hogy csak annak a valóságát ismerjük meg, amit vagy akit szeretünk. Másról lehetnek elképzeléseim és fogalmain, de a dolog létét csak a szerető akarat aktusában fogadom magamba. A szeretet ugyanis éppen azt jelenti, hogy a szeretett tárgy, illetve személy valóságát állítom. Sőt, akarom, hogy létezék, hogy létében kiteljesedjék, virágozzék. Ha ez igaz, akkor egészen különleges módon ismerjük meg azt a hazai tájat, amelyhez (pozitív) gyermekkori emlékeink fűznek. Hiszen a gyermek, ha szeretet fogadja, egészen közvetlen egységben van a környezetével: valósággal fel akarja falni a világot, ezért vesz

minden keze ügyébe kerülő tárgyat a szájába. Bár sokszor megmagyarázhatatlan félelmek és kellemetlenségek sírásra indítják, mégis érzi és kifejezhetetlen tudással tudja, hogy a világ jó és elragadóan szép. Mikor pedig felnőtt emberként újra szemügyre veszi gyermekora hazai tájait, nem csak saját nosztalgikus érzéseit vetíti ki rájuk. Visszaemlékezve gyermekora paradicsomi egységélményére, ezt a földet, szülőföldjét, másként, mélyebben ismeri minden más földnél. Úgy ismeri fel, mint otthonát, mint az anyaföldet, „amelyből vétetett”. Vagyis a hazai föld élménye vezeti őt arra, hogy megsejtse az egész Föld, az egész természet paradicsomi múltját és eszkatologikus célját: az Isten azért teremtette olyan szépnek és jónak a világot, hogy az Isten gyermekeinek otthona legyen és közvetítője az Isten önmagánál ott-hont adó atyai szeretetének.

Ha a fent vázolt élményösszefüggések megfelelnek a valóságnak, akkor kiderül, hogy a magyar nyelv és kultúra, a magyar táj szeretete út az abban felnövő ember számára az egyetemes emberi és vallási értékek megtapasztalásához. Aki megveti vagy semmibe veszi saját nyelvét és kultúráját, olyan közegtől vágja el magát, amely elvezethetné embersége mélyebb rétegeihez, ahol megtapasztalhatná a minden emberrel való egységét és Istenhez való atyai kapcsolatát. Hasonlóképpen, ha valaki utálja hazája földjét (vagy még ha csak közömbös is vele szemben), szeretheti-e a Földet, mint otthonát? Simone Weil „metaxü”-nek nevezi a fenti értékeket: nem végső, hanem közbülső értékek, melyek közvetítenek az ember és a végső, transzcendens valóságok között. Ha valakit hazájától, nyelvétől, kultúrájától erőszakkal megfosztanak, emberségében sértik és gyalázzák meg.

A bukott emberiség azonban hajlamos arra, hogy szeretett, véges, teremtett értékeiből bálványt faragjon magának. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a „nemzet”-ből lesz a legvérengzőbb s ennél fogva a legveszedelmesebb bálvány. Egy társadalmi osztályt is lehet ideig-óráig bálványozni — amint kezdetben a kommunista országok tették. De a legtöbb helyen (például Oroszország, Kína, Vietnám, Szerbia) a munkásosztály tömjénezése szélsőséges nacionalizmusba torkollott. Simone Weil mély meglátása: egyedül a nemzet lehet az isteni transzcendencia igazán hatásos ellenképe. A nacionalista indulat hatalmas fenevad-dá („gros animal”) torzulhat a lelkekben. Ugyanis az egyedek felett álló kollektív énben való feloldódás hamis szabadság- és hatalomélményt generál: az egyén úgy érzi, hogy megszabadult végességétől, de egyúttal a személyes lelkiismeret gátlásaitól is: egy hazug transzcendencia hatalmi mámore részben vagy teljesen elkábítja a lelket. Az egyén valóban azonosul valami korlát-talan és határtalan indulattal. Ez a szabadjára eresztett nacionalista ösztön azonban alantas és agresszív. Ahelyett, hogy út lenne emberségünk mélyebb rétegeihez, elvág mindattól, ami egye-

temesen emberi. A nacionalista azt képzei, hogy csak a magyar (vagy német, vagy francia) az igazán ember. Az „idegen” nem lehet az. A keresztény és zsidó hagyomány azt tartja: aki egyetlen ember életét menti meg, az az egész emberiséget megmentette, ugyanúgy, aki egyetlen embert megvet, az egész emberiséget vetette meg. (Nem elég tehát azt mondani, hogy „én minden népet tisztetek, kivéve a cigányt vagy a zsidót”!).

A nacionalizmus végső fokon minden bálvány szerzőjének, a Sátánnak szolgál. Sátáni eredetét „gyümölcsei”-ről ismerhetjük fel: olyan nem emberszabású bűnökre képesít, amelyek a legmerészebb emberi képzeletet is meghaladják (gondoljunk például a holokausztra, a boszniai, koszovói háborúra, a most dúló palesztin-zsidó irtóháborúra). Egy boszniai szerb mesélte, hogy amíg a társai között volt, nem bírta magát kivonni a legszörnyűbb gáztettek elkövetésének kényszere alól. Csak miután elmenekült, tért magához és értette meg, milyen borzalmas bűnökben vett részt.

Istennek a történelemben megvalósuló kinyilatkoztatása elismeri a haza- és nemzetszeretet értékeit, de elítéli bálványozását, és kezdettől fogva a haza és nemzetszeretet transzcendálására hív. Az üdvösségtörténetet elindító isteni szó Ábrahám meghívása: „Menj el földedről, rokonságod közül és atyád házából arra a földre, amelyet mutatok neked” (Ter 12,1). Isten nem átkozza meg Ábrahám nemzetségét és hazáját. De Ábrahámnak mindezt el kell hagynia, hogy az Isten Szavában való hitre épülő új népnek legyen atyjává. Izrael népe így egyedülálló jelenség a világtörténelemben: léte elsősorban nem vérségi, történelmi, nyelvi és kulturális tényezőkben, hanem Isten szabad, kiválasztó aktusában gyökerezik. Ha Isten törvényeit elfogadja, az idegen és a jövővény is a fajtisza izraelitákkal egyenlő jogokat élvez benne. Izrael népének sokáig hazája sincsen. Isten vezeti el őket az általa megígért Hazába. S mikor az Ígéret Földjén letelepednek, kiderül, hogy még ez a haza is csak kezdet ahhoz az új éghez és új földhöz képest, amely majd az eljövendő Isten Országának ad otthont.

Krisztus pedig eltörli a választófalat a kiválasztott nép és a föld többi népe között, hogy a húsvéti liturgia szavaival: Izrael méltóságában az egész világ minden népe részesedjék. Itt már nincsen többé görög és zsidó, barbár és szkíta, hanem Krisztus minden mindenben (Kol 3,11).

A nemzetet és hazát azonban a kinyilatkoztatás teljessége sem veti el, ellenkezőleg: az evangélium kovászának az a hivatása, hogy átjárja, megtisztítsa és fölemelje az emberiség egész tészta-ját, azaz minden népét és minden kultúráját.

Mi következik mindebből a keresztény magyar számára?

Vessük el a leghatározottabban a haza- és nemzetbálványozás legrejtettebb formáit is. Például nem tehetjük egy vonalba az Is-

tenben és a nemzetben való hitünket. (Vajon nem a romantikus nemzetimádat okozta-e nagyjaink végletes kétségbeesését az 1848-as szabadságharc leverése után?) Ám éppen Istenben való hitünk képesít arra, hogy a legnagyobb tragédia idején is bírva bízzunk, s akkor is a nemzet fölemelésén dolgozzunk, ha semmi fogható eredményét sem tapasztaljuk.

Az a hitünk, hogy vándorok vagyunk e földön és már e földön a mennyei Jeruzsálem polgárai, nem kisebbiti, inkább elmélyíti hazaszeretetünket. Hiszen a „búvó otthoni táj”-ban, a hazai föld varázsában nem valami hazug tündéralom, hanem végső, igazi otthonunk integet felénk. Idekívánkozik egy Pilinszky-vers vége, amely mindezt jobban elmondja:

„(...) egy szép napon
előnt a sírás, visszafogad szeliden
a régi udvar, otthonunk
borostyán csöndje, susogása.

Mindíg,
mindíg is hazavágytam.”
(*Egy szép napon*)

A VIGILIA KIADÓ ÚJDONSÁGAI

Jean Vanier: Emberré lenni

Ára: 1.100,- Ft

John Powell: Egészen ember, egészen élő

Ára: 1.200,- Ft

Megvásárolható vagy megrendelhető a Vigilia Kiadóhivatalban:

1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em.

Telefon: 317-7246; Fax: 317-7682

Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48.

„EGYEDÜLI PÉLDÁNY” Mulasics László (1954–2001)

„Egyedüli példány”. Kosztolányinak ezek a szavai kevés dologra illenek annyira, mint Mulasics László festészetére. Nem hasonlít sem mire, senkire. Szabad és független, habár nem állítható, hogy semmi köze az időhöz, a térhez, amelynek szülötte és amelyből dolgozott. Amikor abban a megrendítő 1989-es évben a székesfehérvári Smohay Alapítvány kuratóriuma neki ítélte képzőművészeti díját, már sejteni lehetett valamit tehetségének természetéről és erejéről. A következő esztendőkből sokszor láhattuk azután festményeit a fehérvári múzeumban vagy Budapesten, üldögéltünk közöttük a feketebácsi műterem szellős rendjében, forgathattuk katalógusait: a szemünk előtt, napról napra, képről képre, elképzeltetlenül sok belső munka és az ecset néma meditációi révén nőtt bele Mulasics a szabadságba. A nyolcvanas évtized nem volt igazán az övé. Nemcsak azért, mert a főiskola után egy darabig saját „szabadságharca” kötötte le, hanem mert szelíden, észrevétlenül már akkor is elkülönült kortársaitól. Az új festészetnek az a felhőtlen kavargása és szívárványos tűzijátéka, mely azoknak az éveknek magyar művészetét annyira meghatározta, őt nem ragadta magával. Szerepelt ugyan a korszak nagy kiállításain, de képei mintha nem lettek volna egészen jelen, barátságosan, de önmagukba süppedve függtek a falon, érdes és gyakran puszta felületeik mélyén komolyság lakozott, hangtalan tűnődések, elmormolt gondolatok nyoma és különös motívumok: építészeti alaprajz, archaikus lenyomat távoli emléke, egy hegyvonulat felsőlő kontúrja, kallódó vasdarabok furcsa alakzatai — a maguk idején szokatlan és titokzatos megjelenésük úgy hatott, mint valami elfojtott sóhaj, mint félig kimondott jóslat a következő időről.

Hamarosan az is világossá vált, hogy a motívumok — noha félreismerhetetlenül Mulasics-motívumokká váltak időközben — csak a felszínen fontosak számára. Mögéjük pillantva egy másik tartományt sejtett meg, amelynek szorosan egymásra boruló rétegei mélyén egy ismeretlen világ titokzatos jelenségeit gyanította; és ez mindennél jobban vonzotta. Elindult a látvány belseje felé, óvatosan, érzékenyen és megrengve bontogatta az egymást takaró, egymáshoz bújó felületeket, egyre beljebb hatolt a

mélységbe. Itt látható képeinek legtöbbje erről a befelé tartó felfedezőútról beszél: arról a művészi tapasztalatról, mely a gondolkodás és a festői munka eredményeként végül elvezette őt — és elvezeti a nézőt is — oda, ahol tisztán, mintha éles holdfényben derengve jelennek meg a „tárgyak”, árnyék nélkül, látszólag rezzenéstelenül, valójában azonban könnyedén lebegve, hullámozva, lélegezve a festmény négyzetében. A korábbi kompozíciók síkja helyett most egyszercsak egy tapintatosan, ugyanakkor bátran, magától értetődő természetességgel és ritka személyességgel alakított, plasztikus képmező veszi át a vezető szerepet: a legszebbeken elképesztő érzékletességgel jelenik meg az a domborműszerűen kialakított képfelület, amelynek egyes részletei kiemelkednek, mások alásüllyednek, előzékenyen figyelmeztetve a nézőt, hogy itt most új közegben jár, új vidékre érkezett. Akár egy ásatáson, réteg hever a rétegen, de gondosan letisztítva, elkülönítve, saját jelentőségének fényében, egyszerre derűs és ünnepélyes megvilágításban. A különös fény, amely bevilágítja Mulasics munkáit, csak részben köszönhető az enkauszтика ősi technikájának. A lány selymes felületek tompa derengése legalább ennyire következik a művészi gondolkodásmód és látásmód természetéből. A dolgokat mélyen megértő és megélő, a mögöttes területeket szabad szemmel látó, de a világot éppen csak megérintő, rebbenékeny figyelem húséges kifejeződését kell látnunk benne.

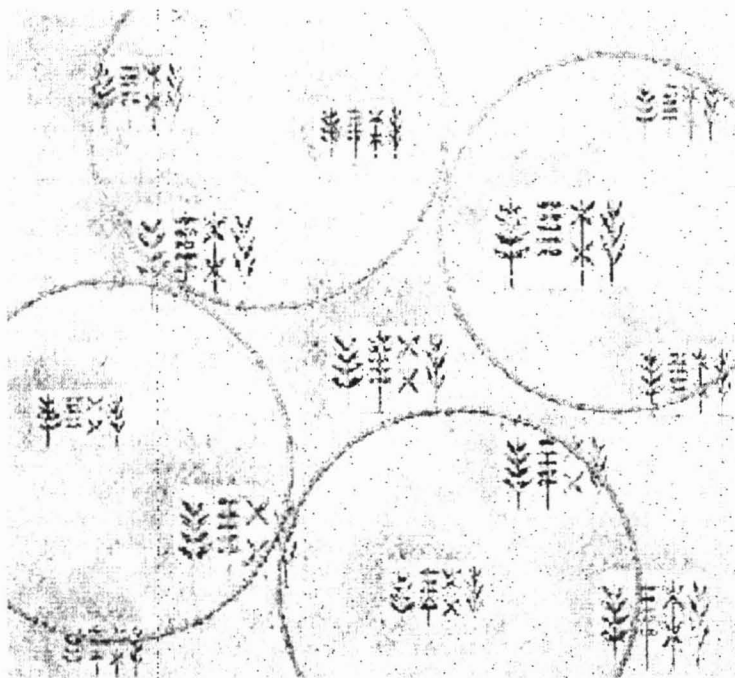
Mulasics a kilencvenes években nőtt igazi mesterré, ez volt az ő ideje, bár festészeztete mindvégig „egyedüli példány” maradt. Miközben kortársai a kultúráváltás és a festészet egzisztenciális kérdéseire keresték a választ, ő egyre biztosabban és szabadabban haladt befelé, a kép mélye felé. A viaszos máz áttetsző és puha fénye egyszerre fedi el és engedi látszani azt a terepet, amelyen az ott talált „leletanyag” valóságával folytatott párbeszéd a küzdelem és a megbékélés lehetőségét kínálja. „Anyagáról” — legyen az egy magányos lovas ábrája, egy fizikakönyv illusztrációja vagy egy szétfoszló miniatúra ornamentikája — lefújta „az évezredek halott hamuját” (Pilinszky János), egyszerű titkaikból, szavakkal meg nem fogalmazható emlékkükből építette kompozícióit. Egy szikár rendtörvényei szerint építkezett: a motívumok körvonala zárt, de a festői képzelet szabadon mozog a síkon. Az anyag önerejének és a gon-

dolkodás könnyed logikájának karcsú egyensúlya meggyőzően mutatja festészetének kivételes értékeit.

Ez a festészet valóban „egyedüli példány”, magányosnak azonban nem mondanám. Ahogyan a képek részleteit az ezüstösen fénylő egyenesek vagy a kanyargó fekete vonalhálók összekapcsolják, úgy kapcsolódik Mulasics művészete is saját korához. Sok mindenben azonos is vele, korának gyermeke ő is, az utóbi évtized a szellemi hajléka, letagadhatatlanul. Legérettebb műveinek aranyban fürdő ko-

molysága és archaikus zengése arra is bizonyíték, hogy egy bizonytalanul hullámzó időszak szirtjei és zátonyai között sem lehetetlen rátalálni arra a sziklaszilárd és szabad pontra, ahonnan — akár egy magaslatról — már látszanak a távoli jövő halovány körvonalai. (Elhangzott a Kiscelli Múzeumban 2002. július 11-én, Mulasics László kiállításának megnyitóján.)

KOVALOVSKY MÁRTA

Mulasics László: *Illatos völgy*, VI. (1997)

MÁRAI-KÉPESKÖNYV NÉMETEKNEK, NÉMETÜL

Az igen örvendetesen szaporodó hazai és külföldi Márai-kiadások és a nem kevésbé örvendetesen élénk Márai-kutatás sem feledtethetik el, mennyi még a tennivaló Márai hazai és külföldi befogadásának, befogadtatásának föltárásában. Azt ugyan doktori értekezések jórészt tisztázták, mit és mikor írt Márai németországi és csehországi német nyelvű lapokba, életrajzának homályos pontjait is tisztázta a kutatás (nagy részben), de például szinte semmit nem tudunk arról, hogy a jelenlegi fordításhullámot megelőzőleg kik és mit írtak Márairól külföldön, még André Gide egy Márairól szóló levelét sem hasznosította például a kutatás. A mai napig is ott bújik meg Megyery Sári önéletrajzi munkájában, és Márai külföldi kapcsolatait illetően még nagyjában-egészében Márai írásaira, főleg az *Egy polgár vallomásai* második kötetére vagyunk utalva. Az utóbbi négy-öt esztendő német- és olaszországi sajtóvisszhangjáról van (persze, nem egészen teljes) képünk. S ebből kitetszik, hogy németek és olaszok egyes regényeket kézbe kapva mondanak véleményt, a naplókát forgatva alkotnak képet maguknak német kritikusként. De természetesen a többségnek hiányzik a Márai- és a magyarirodalom-ismerete: arra a szükséges háttérismeretre gondolok, amely nélkülözhetetlen egy regénynek a jelenkorban és a saját korában való elhelyezéséhez. Az előismeretek és az előkészítés teljes hiánya okozta például, hogy a *Szindbád hazamegy* vaduzi kiadása visszhangtalan maradt. A magyarsággal rokonszenvező egyik német barátom a mű elolvasása után tapintatosan Romain Rolland *Colas Breugnon*jához hasonlította a regényt (erről egyébként a gyarló fordítás is tehet). A magyar tájékozódást erőteljesen segítette az *Éltem egyszer én, Márai Sándor* című „képeskönyv” kiadása, a kötetben Mészáros Tibornak a Márai-életrajz legendáit fozlató-tisztázó előszava. Nem is szólva arról, hogy a képekben megjelenített Márai-életrajzból Márai-figurák léptek ki, Márai-tájak/városképek elevenedtek meg. A korszerű és a kor-szerű Márai-életrajz ismeretlen Márai-regényként funkcionált. Lehetőséget teremtett arra, hogy ráolvashassuk, összeolvashassuk a Márai-életmű ismert darabjaival. S ha a magyar olvasó (az úgynevezett „profí” olvasó is) rászorult efféle segédanyagra, amely az említett könyvben

messze túlnőtt a segédanyag vállalásán, aligha túlzás azt állítani, hogy a német anyanyelvű olvasó, akinek alig mond valamit (sajnos) például Kosztolányi Dezső neve és írásművészete (pedig a Nero-regény német változatához Thomas Mann írt igen udvarias előszót), sokszorosan igényli, hogy bemutassák neki, honnan jött, hová érkezett, miféle 20. századi kanyargókkal teli annak a szerzőnek életútja, akit szívesen olvas, de akiről alig-alig tud valamit. Egy német nyelvű Márai-életrajz táji/városképi magyarázataival, irodalmi utalásrendszerével, a német olvasóhoz szabott előadásmódjával elsősorban megadja a szükséges háttérismeretet, de ezenfelül az olvasmány mögé odarajzolja az író, az egy polgárt nem vallomásaival teszi ismerőssé, hanem jellegzetes közép-európai művészsorsot vázol föl életrajzi adatai segítségével. Továbbá: az európai műveltség tragikus sors történetéhez egy beszédes esettanulmányt mellékel. S mindezt olyaténképpen, hogy a részlegesen ismert, ám egyelőre tartósan sikeres életmű néhány — fontos — darabjára hivatkozhat az efféle életrajz összeállítója, mint ismert, elfogadott, recepiált anyagra.

Ezt tekintetbe véve állíthatom, hogy a Márai-életrajz német változatának megírását, közzétételét vállaló Zeltner Ernő nehéz, ám érdemes feladatot végzett el, mikor *Sándor Márai. Ein Leben in Bildern* (S. M. Egy élet képekben) címmel közreadta biografikus vállalkozását. Zeltner Ernőről annyit, hogy 1935-ben született Budapesten, tanulmányait még Magyarországon kezdte el, hogy 1956-ban Ausztriában folytassa. A történelmi változások következtében lett a magyar irodalom osztrák fordítója, Márai német kiadójánál, a Piper Verlagnál jelentette meg az *Ég és föld*, a *Zendülők* és a *Csutora* német változatát, amely *A gyertyák csonkig égnek*, az *Egy polgár vallomásai*, a *Föld, Föld!...* és az *Eszter hagyatéka* mellett a német olvasó rendelkezésére áll (ideszámíthatjuk a két háború között és a második világháború után készült, messze nem csekély számú és nem is teljesen sikerületlen, de nem is sikeres tolmácsolásokat).

Zeltner Ernő pályaképet vázol föl, határozottan jelenti ki, hogy nem kíván műelemzések adni. Régi dilemmája ez az irodalomtörténetnek: összeegyeztethető-e a biográfia a szövegértelmezéssel, másképpen fogalmazva: hasznot hajt-e az életrajzi, a korrajzi kutatás, mikor az írói alkotásoknak nem genezisére, hanem hatás-történeti vonatkozásaira vagyunk kíváncsiak?

Illetőleg: mű és személyiség miképpen függnek össze, regényalak és „életbeli” modell miképpen látható össze, és összelátható-e egyáltalában? A kérdések szaporíthatók, különféle irodalmi/irodalomelméleti iskolák eltérő válaszokat kínálnak. Elégé szélsőséges és kevésbé meggyőző álláspont, miszerint a műveket önmagukban, az úgynevezett irodalmon kívüli tényezőktől (melyek azok?) függetlenül kell vizsgálni, hiszen a nyelvi műalkotás nem valamely életrajzi vagy korrajzi tényezőtől származtatható, hanem előszövegek, kulturális előzmények és kortársi nyelv összefüggéseiből. A másik végtel művek alakulástörténetére és megkülönböztető vonásaira az életrajzból merít érveket, adatokat, közvetlen összefüggést tételez megvalósult mű és életpálya között. Ma már tudjuk, hogy az írói önéletrajz is megkonstruált műalkotás, amelyetől nem az aligha pontosan körvonalazható történeti hűséget kérjük számon, hanem azt, hogy milyen módon alkotja meg a(z író) szubjektumot, illetőleg miként tanúskodik ez írószubjektum megalkotása vagy megalkothatatlansága, rögzíthetősége vagy rögzíthetlensége mellett/ellen. Az *Egy polgár vallomásai* például létrehoz egy Márai Sándor nevű szerzőt, akinek életrajza „háborzongatóan” hasonlít, az életrajz hiányaival, elírásaival, szándékos tévesztéseivel és elhallgatásaival együtt (vagy azok ellenére), egy Márai (még inkább Grosschmid) Sándor nevű magánember életrajzához. Vagy még pontosabban: feltételezzük ezt a hasonlóságot (nem azonosságot!), elfogadjuk ezt a hasonlóságot, ezért a cím figyelmeztette ellenére (*Egy polgár...*) úgy véljük: a mű Márai Sándor (ön)életrajza. Az életrajzi kutatás aztán meglepődik, ha tapasztalja, a felbukkanó adatok nagyon sokszor nem egyeznek azokkal a megállapításokkal, sugalmazásokkal, amelyeket az *Egy polgár vallomásaiban* olvashatunk. Talán meggyőzőbb, ha a *Béke Ithakában* három elbeszélője kudarcos életrajzi elbeszélésének önkorlátozó zárlatára hivatkozunk. Ulysses felesége, fia és gyilkos fia elmondja, mit tud az egyik világekorszakból a másik világekorszakba forduló periódus hőseről, hiszen információit maga szerezte be, maga tapasztalta, ez információkat egymással szembesíthette. De hogy valójában milyen volt Ulysses, azt egyik elbeszélő sem tudhatja, hiszen csak a felesége, a fia, illetőleg a gyilkosa volt.

Zeltner Ernő vállalkozása — nem paradox, nem furcsa módon, hanem a vállalt forma által — sikeresnek minősíthető. Hiszen a Márai-élet elbeszélőjeként egyfelől a legfrissebb kutatásokra támaszkodott, másfelől segítségül hívta azt a képanyagot, amely megrögzítette Márai korá-

nak világát, a Márai-világot. S így a kitűnően válogatott képanyag meg az ezt a képanyagot (is) értelmező, de a krónikási feladaton túl nem lépő narráció együttesen tájékoztatja az érdeklődőt: miként élt Márai Sándor 1900 és 1989, Kassa és San Diego között, miközben kivette részét a félreértés-számba menő siker, a méltatlan támadások, a bátor megszólalás és a még bátrabb (el)hallgatás, a zendülő ifjúság, a révbe érő háztulajdonos-polgár, a kíváncsi utazó, a száműzetés félelmetes szabadságába menekülő értelmiségi és nem utolsósorban, bár az utolsó években az öregség, az előregesedés, az elmagánosodás kalandjából. A Márai-portrék sorozata önmagában életrsorsot jelenít meg, a fiatalkori sértettség-sértődöttség helyébe nem a gőg kerül, hanem annak tudata, hogy nem szabad megsértődni. A kamaszkori forradalmárkodás hamar felejtődik, mint ahogy az avantgárd termékeny, de múltó epizódja az életműnek. Még lázongó-avantgárd gyermekifjúként látjuk az egyik ködlovag, Török Gyula, majd Krúdy Gyula társaságában, és lesz őrzője, bírálója, megőrkítője a dómépítő polgár-mesterembereknek, akik mindig Nyugatra mentek, de sosem múlt el emlékezetükből, hogy Keletről érkeztek. A Márai-arc változásai a világra tekintés eltéréseit érzékeltetik, a német és a francia életmód, irodalom, nyelv vonzáskörébe kerülve is magyar íróként gondolja el az élhető világot, amelynek allegorikus apafigurája a szülőváros történetére, tragikus sorsfordulatára, kulturális emlékezetére figyelmezteti. Ez az allegorikus apafigura nem a hatalom képviselője, hanem magatartásában az utol nem érhető példakép, az a legfontosabb tényező, amit Európa az emberiségnek adott: a megértés bölcsessége, a másságnak másságként való elfogadása, a formák udvarias tisztelete.

A Márai-képeskönyv borítóján kicsinyítve és nem a kronológia szerint láthatjuk a Márai-portrékat, és ez a felbontott időrend egyben egy Márai-olvasás új feltételeit kínálja föl. Ennek a portrésorozatnak hőse dacol az idővel, nincs alávetve az időnek, játszik az idővel, mint oly sok 20. századi szerző. S bár a sorozat első darabján a kiskamasz látható, az utolsón az aggastyán, mégis: mintha a kiskamasz álmodna egy életet magának, illetőleg az aggastyán emlékezetében rendszerentelenül bukkanna föl e szörnyűségesen szép élet megannyi állomása. A képeskönyv szövege aztán tekintettel van a feltehetőleg kíváncsi német olvasóra, aki mélyebben pillanthat be egy számára talán kissé egzotikus világba, amelynek kezdetei és kifejlése csak távolról rokoníthatók Thomas Mann lübecki családregényének történéseivel, de amely világ

számos ponton és folyamatosan, olykor testközelben, német gondolatban-napló által érintkezett a mások és osztrák kultúrával, irodalommal. Beszédes kép lelhető a könyv 135. lapján: Márai széles mosollyal, Thomas Mann kissé tartózkodva, kalapját emelve, de a látható öröm csöndes jelével fog egymással kezét (1935-ben, Budapesten; az ismeretség korábbi keletű). Két szerző, aki szívesen kísérletezett a regényformával, két író, aki viszonylag hamar kialakította a maga téveszthetetlen hanghordozását, két író, akiket kritikusai olykor (és nem mindig jogtalanul) modorossággal vádoltak. Két író, akiket, mikor nem hagytak szabadon írni és szabadon hallgatni, önkéntes száműzetésbe távoztak, hogy az emigráció iszonyatos és magányos szabadságában rejtjeles üzenetekkel tegyenek hitet a kísérletezés, az újfajta regényalakzat, a minőség európaisága mellett. Két író, az egyik Lübeck, a másik Kassa polgára, szellemi életformának vélték és hirdették család- és nevelődési regénybe fogalmazott emlékezésüket egy hajdan volt világ nyelv- és személyiségteremtődéséről. Miközben ennek a teremtődésnek fenyegettségét, a „valami nincs rendben” egyre áthatóbbá váló érzékelését a nyelv- és személyiségválságot tudatosító elgondolásokkal szembeállították.

Zeltner Ernő jól válogatott képei és az ezeket a képeket is értelmező mondatjai széles korrajzba ágyazódnak bele. Igen sikerült megoldásnak lehet nevezni, hogy a lapszálon, színesen évszámok, a periódus történeti eseményeit megidéz adatok, más helyeken egy-egy írói közlés világítják meg Márai élete fordulóinak hátterét, mint ahogy a naplójegyzetektől vett szemelgetés a másik lapon közölt fényképpel együtt hozza ember- és olvasóközelségbe Márainak távoliként derengő életvilágát. S amire feltehetőleg a német ajkú olvasó is rádöbben (vagy amire rá kellene döbentenie): Márai története természetesen szűreleg magyar történet, de nemcsak az. Közép-Európa történetje, Európáé és egyre inkább az egész világé, a nyugati civilizációé, amelynek kérdésvetéseire a Márai és kortársai által sűrűn lapozgatott Oswald Spengler (*A Nyugat alkonya és Ortega y Gasset (A tömegek lázadása)*) csak részleges választ adott. Márcsak azért is részleges ez a felelet, mivel a második világháború utáni és az *Európa elrablásában* megjelenített Nyugat ugyan visszaigazolja a megnevezett bölcselők előfeltevéseit és jórészt diagnózisát is, az 1940-es esztendőik második felében azonban az egymással szembenálló táborokra oszló világ fokozatosan átrendeződik, az ellentétek többrétűvé és többfokozatúvá válnak. Aligha vitatható a (leegyszerűsítve szólva) keleti és nyugati

világ ideológiai, katonai, gazdasági és gazdaságelméleti szembenállása. Ez a konfrontálódás azonban lassan-lassan átadja a helyét másféle, nem egyszerűen politikaelméleti és gyakorlati forrásból eredeztethető, nem kevésbé megosztó elgondolásoknak, amelyek az egyetemes globalizálódás „elrendetlenedő” rendszerét építik meg. A 20. század megítélése Márai Sándornál (de másnál sem, így például Hamvas Bélánál sem) szorítkozik a válságtermékek felsorolására, fények és árnyak részint váltják egymást, részint fényárny-játékban tömörülnek össze, a hagyományértelmezésnek újabb meg újabb alakzatai formálódnak jelentéssé. Thomas Mann nyelvi remeklése, *A kiválasztott* című regénye az elbeszélés szellemének áldoz, hogy újragondolja és újragondoltassa az európaiak és humánusnak vélt értékek sorsát és alakulástörténetének esélyét. Márai Sándor az *Ítélet Canudosban* című regénye szereplőivel játszatja el a jóléti társadalmakból kivonulók lehetőségeiről a tragikomédiát, az egy igazság és egy konvencionális Rendszer kétségbe vonásával, a szabadság, szabadosság alsóágos rendjének, társadalmasulásának problémaként való tételezésével. Nem kevésbé idecéloz a *Rómában történt valami* című regény, amely mindenféle rendszer-vált(oz)ások nyereszkesedőit és kárvallottjait jeleníti meg, különbséget téve azok között, akik szabadok és/vagy felszabadítottak, hiszen ez utóbbiak talán sosem lesznek szabadok, csupán felszabadítottak maradnak. Még inkább elmozdul a spengleri és az ortegai tézisektől a szinte élete végéig vezetett naplósorozat, amelyből a nyilvánosság elé mindenekelőtt az kerülhetett (az tartozhatott a nyilvánosságra), ami nem csupán személyes érdekeltsgű, hanem a személyes világtörténelemhez tartozik; azaz ami nem panaszos hétköznapjaira vonatkozik, hanem az európai polgár léttörténetére. Nemcsak 1933-tól tértek el a német és a magyar városok szülőtteinek útjai, hanem jóval korábban. Ennek a különútnak krónikája Márai Sándor életének történetje, az is, amiről úgy véli, hogy műveibe, naplóiba sűrítve a nyilvánosságot érdekelheti, s az is, amit önmagának ír, vagy amit naplóiban-műveiben elrejt, amit nem kevésbé személyes levelezésére látszik rábízni. A jól válogatott idézetanyag az érvelés és a bemutatás együttes funkciójában kaphat jelentőséget. Márpedig az efféle életrajzban igen fontos az önrítelmezések szerepe, hiszen a Márai-művekben az önreflexív mozzanatokból kiolvasható, miként igyekszik Márai önmagát és műveit elhelyezni a magyar és világirodalomban. Ez a német olvasó előtt azért lehet fontos, mivel az expresszionizmussal érintkező, korai Márai-versek és a

Menschheitsdämmerung című antológia egymásra olvasható, különös tekintettel arra, hogy szerzőnk részint megismerkedett a német expresszionizmus kiemelkedő képviselőivel (például Georg Kaiserral és Else Lasker-Schülével), részben fordított tőlük. S bár Bécs-élményéről sokat tudunk, Berlin-élményéről ennél kevesebbet, a német kultúra ismerete, tanulmányozása része a Márai-életpályának, amelynek során fölmerült annak lehetősége, hogy német-magyar íróvá lesz. Nemcsak újságcikkeket, elbeszéléseket, útirajzot írt a *Frankfurter Zeitung*-nak és más lapoknak, hanem *Männer* címen kísérleti színművet is, amely jelenlegi tudásunk szerint elveszettnek minősíthető. Magam egy jelenetét találtam meg egy kassai sajtóorgánumban magyarul. Később magyar színművét, a *Kalandot* több német színház játszotta sikerrel, *A kassai polgárok* német előadásról is volt szó, majd Márai hang- és televíziós játékaik körbejárták az európai rádióadókat és televíziókat (igaz, ez már az emigráció történetéhez tartozik). Annyi bizonyos, hogy az 1920-as évek berlini kulturális életének pezsgése jótékony hatással volt az ifjú íróra, a kötetben közölt kép a *Romanisches Caféról* jelzi, hol és kivel érintkezhetett az írósa megszerkesztésén dolgozó, a húszas éveinek elején járó ifjú. Nem kevésbé beszédes Lipcse és a Majna menti Frankfurt egy (város)képe, a *Frankfurter Zeitung* címszalagja, hogy aztán már a könyv 91. lapjáról egy párizsi életkép köszönjön ránk, a *Café du Dôme* teraszán találkozó, nemzetközi művészársadalomról megemlékezve. Még ennél is fontosabb azonban, hogy Kassa képekben és szövegben méltóképpen van képviselve. A kassai Fő tér a színházzal a *Zendülők* egyik — lényeges — színhelye, a Márai-ház kívülről és belülről kiválóan szemlélteti, honnan indult, hová gondolt vissza az *Egy polgár vallomásai* szerzője, és nem utolsósorban a kassai székesegyházról publikált több kép adja meg a Márai-életmű egyik, perdöntően fontos eligazodási és eligazító pontját. Mindezt kiegészíti az apa fényképe, az apa dolgozószobájáról készült fotó; azt hiszem, Kassa szabad királyi város címere, valamint Georg Hoefnagel metszete a 17. századi Kassaról (ismeretes, mennyire ragaszkodott szerzőnk ehhez a metszethez), jól illusztrálja a történelmi város hagyományát. *A kassai polgárok* színházi plakátja ugyan magyarnyelvűségével kevésbé sokat mondó, de a német nyelvű aláírás és annak beiktatódása a szövegbe író és műve viszonyát jól érzékelteti. Feltehetőleg sokkal nagyobb hatású a kötet 136. lapjának fényképe: „Ilyenre találta Márai az

1945-ben teljesen lerombolódott otthonát, a Mikó és a Tabor utca sarkán, Budán.” A ház, amelyet a napló tanúsága szerint három gyújtóbomba és harmincnál több gránát talált el, romos-kiegett állapotában egy egzisztencia végét jelképezte, az összeszedett néhány használati tárgy és könyv ugyan a múltra emlékeztetett, de mementóként a háborúra is, amely egy életformát, világnézetet, kultúrát semmisített meg. A három évnyi várankozást az emigráció követte, ekkor válik Zeltner Ernő műve valóban képeskönyvvé, itáliai és amerikai látképekkel, az odüsszeuszi vándorlás dokumentumaival, hiszen nemcsak az európai ember örökös nyugtalansága űzi újabb kalandokba a vándort, hanem az az egyszerűen megfogalmazható tény: azért nem lelhet a maga Ithacájára, mert Ithaca elsüllyedt a történelem viharáiban. Így Márai Sándor sem találhatta meg nyugalmát, választott hazája, a magyar nyelv folytonos önvizsgálatra készítette: nem felejtett-e el egy fontos szót, őriz-e még kedves költői emlékezetét, miközben nem mulasztja el, hogy szemét a világeseményeken rajta tartsa. Ez a kíváncsiság, a „fausti ember” tudni vágyása talán csak élete végső esztendejében hagyja el, de tartása (az a bizonyos Haltung) még akkor is a kassai polgárokra emlékeztet, nem alkuszik meg sem a világgal, sem önsorsával. Talán ebből a nézőpontból értelmezhető a másutt már idézett (és a könyvben hasonlóan közölt) baráti levél: „röstellem, de nem megy tovább. Az erőtlenség nem szűnik, ha így megy, rövidesen kórházi ápolásra szorulok. Ezt igyekszem elkerülni”.

Ami a kötetből még hátravan, az az utolsó naplóbejegyzés, a tömörségében sorstragédiát sugalló kurta mondatok, majd a tényrögzítés: 1989. február 22-én Márai Sándor agyonlőtte magát. Az ő hamvait is a tengerbe szórták. Emlékeztünk arra a napló részletre, amelyben Márai bejegyzte egy repülőgép balesetét rögzítő fekete dobozbeli párbeszédet. Az első pilóta társa megjegyzésére, miszerint a gép zuhan lefelé, ennyit mond: „I know. Tudom.” Az igazi tragédia szófukarságát igazolja ez az epizód, miként a Márai haláláról tudósító beszámoló is.

S hogy a befejezés mégsem komor színekkel fest, Zeltner Ernőnek a Piper Verlagnál megjelent könyve igazolja. Márai műveivel, művei és élete tanulságaival helyet kér és remélhetőleg tartósan kap a német nyelvű világirodalomban (is). (Sándor Márai. *Ein Leben in Bildern*. Piper Verlag, München-Zürich, 2002)

FRIED ISTVÁN

BODA LÁSZLÓ: TERMÉSZETJOG, ERKÖLCS, HUMÁNUM

A *jogbölcselet etikai látóhatára* alcímet viselő kötet szerzője sajátos módon a jogbölcselet értékrendjével közelíti meg a jogi normák rendszerét. A jog általános jelentését elemezve megállapítja, hogy már a görögök, de a középkor gondolkodói is a jog végső megalapozását Isten akaratában ismerték fel, amely a lelkiismeret és a természetjog közvetítésével hatékony. A jogalkotás és a jogalkalmazás alapfeltételeit pedig az ésszerűségben és a kölcsönösségben határozza meg szerző.

Az erkölcsöt, a jogot és a természetjogot az *igazságosság* kapcsolja össze. Aquinói Tamást idézi: „Mindenkinek add meg, amivel tartozol, és ne vedd el, ami nem a tied!” Az igazságosság kapcsolatban áll a *méltányosság*gal. Ezek összefüggése a természetjog arisztotelészi-ulpianuszi-tomista alapelveihez vezet: Add meg mindenkinek, ami neki jár. Mivel az erkölcs megelőzte a jogot, ezért még egy alapvetőbb princípiumot kell elfogadni: Tedd a jót, kerülj a rosszat.

A jogot megalapozó *erkölcsi jó* (vagy rossz) a használat sajátos módja által kapja meg értelmét, aszerint, hogy a személy vagy közösség javára vagy kárára válik. Jól kell akarni a jót. A javak használatának vezérlő motívuma: A világ javaival jól, helyesen élni, a saját képességeket okosan és célravezetően használni, az emberi igények, vágyak kielégítésének igyekezetében megtalálni az igazi életformát. Igaz emberként élni — nem könnyű feladat

A jog alapját képező *természetjog* első megfogalmazója Protagorász: Minden dolog mértéke az ember. Szent Agoston szerint nem az ember, hanem az Isten minden dolog mértéke (a jogé is és az erkölcsé is). A Tízparancsolat is — a kinyilatkoztatás alapján — természetes erkölcsi törvénynek tekinthető.

Boda professzor a természetjog erkölcsi alapjait azzal közelíti meg, hogy egyrészt az erkölcs megalapozza a jogot, másrészt a jog védi a közkerkölcsöt, a közjót. Az erkölcs legegységesebb alapértékelése az *igaz* és a *hamis*. Az erkölcs „az egyén lelkiismereti felelősségét és értékekben való kibontakozását célozza meg”. Az erkölcsi felelősség alól pedig a pogány sem vonhatja ki magát, mert az erkölcsi törvény által megszabott cselekvésmód „a szívébe van írva.”

A jog és az erkölcs viszonyát értékelve megállapítja, hogy „egyedül az erkölcs az, amely magának az emberi személynek a jóságát tűzi ki nevelés céljául, s az embert mint embert képezi”. Az erkölcs a jó fogalmához kapcsolódik, de ez a jó magának a személynek a java. Az élet minden viszonylatában az emberhez méltó ember megvalósítása erkölcsi célkitűzés. Ez az, ami elválaszthatatlan a *humánumtól*. Amit elvász másoktól, azt te is add meg másoknak.

Ahol a Tízparancsolat nem érvényesül, ott a jog tízezer parancsolatának kell átvennie a szót. Ebben a vonatkozásban emberisége a tét — vallja V. E. Franklral a moráleteológus szerző. (Szent István Társulat, Budapest, 2001)

KISIDA ERZSÉBET

„ERDÉLY HŰSÉGÉBEN”

Pomogáts Béla legújabb kötetének címe ez. Vele párhuzamosan jelent meg a szerző *Apa és fiú* című szövegválogatása Áprily Lajos és Jékely Zoltán erdélyi verseiből. Czine Mihály halála után Pomogáts Béla képviseli leghatásosabban a kisebbségi magyar irodalmak ügyét, egyfajta küldetést teljesítve, hiszen teljesen igazva van, amikor arra figyelmeztet, hogy sok kiváló író életművét kezdjük elfelejteni. Az Erdélyből induló Tamási Áronra, Áprilyra és Jékelyre hivatkozik a többi között, de említhetne más kitéző kisebbségi magyar írókat, költőket is, akiknek itt is vitathatatlanul az úgynevezett irodalmi kánonban volna a helyük, de a tankönyveknek még a margóján is hiába keressük őket. Marad hát a küzdelem: a hűséges irodalomtörténész harca, hátha egyszer valamikor mégis visszaperelheti őket, a jobbkat beleállítva a magyar irodalom folytonosságába, oda, ahol például Babits Mihály is látta őket.

Meglehetősen furcsa és megmagyarázhatatlan e diszkrét hallgatás, amely a korábbi tiltásoknál is többet árt kitéző írók utóéletének. Pomogáts Béla már akkor ott állt a vártán, amikor a várvédőket igyekeztek megfélemlíteni, lehetlenné tenni. Neki köszönhetjük például az erdélyi magyar irodalom pontos, nálunk is hitelesnek tekintett korszakolását, a Trianon után ocsúdó kisebbségi irodalmak folyóiratainak áttekintését, s rendkívül jelentősek voltak, s ma is azok, az Erdélyben, Vajdaságban, Szlovákiában, Kárpát-Ukrajnában és a nyugati világban kiadott magyar

nyelvű könyvekről írt bírálatai és tanulmányai, hisz e művek legnagyobb része csak ünnepi alkalmakkor hozzáférhető a honi olvasók számára. Növeli munkásságának súlyát, hogy történeti áttekintésre is vállalkozik, azaz könyveiben egy egyetemes magyar irodalomtörténet körvonalazódik, amely sajnos ugyancsak hiánycikk.

Az *Erdély hűségében* néhány alapvető tanulmányt tartalmaz. Sorrendben haladva először a Szabó Dezsőről szólót emelném ki, hiszen az író főművét, *Az elsodort falut* nyitottabban elemzi, mint korábbi méltatói, akik — nem ok nélkül — szóvá tették a regény szerkezetét szétrobbantó prófétai attitűdöt. Az író történetiszemléletének analízise is meggyőző, pontosan és hitelesen jellemzi a szereplőket s az általuk megjelenített eszméket. Hogy e megértő és beleérző azonosulás szerepe a regénynek újabb olvasókat, mégis nyitott kérdés, *Az elsodort falu* gyengesége ugyanis stílusában rejlik. Világképének sok eleme különféle közvetítők által ma is él, hat, a kezdeményezés érdemének felismerését azonban e túlfokozott kifejezőmód szinte lehetetlenné teszi, s épp azokat az olvasóit idegeníti el, akik a felnövekvő nemzedékek körében népszerűsíthetnek.

Pomogáts Béla bámulatosan gazdag irodalomtudósi munkássága Kuncz Aladáról írt monográfiájával kezdődött, s akkori meglátásait azóta is finomítja és gazdagítja. Alapvetőek Nyírő Józseféről írt tanulmányai, az itt közölt Wass Albertről szóló búcsúztató pedig egy átfogó elemzés vázlata. Öröm újra olvasni a Tamási Aronról írtakat, hiszen az Ábel-trilógia születése idején szenzációnak minősült, s ha Pomogáts Béla arról ír, hogy Tamásit kezdjük elfelejteni, az bizony közös szegyenünk, még ha tudjuk is, hogy a magyar kánonképzésben a szokatlan iránt erős fenntartások mutatkoznak (gondoljunk csak Tersánszky Józsi Jenőre), Karinthy Frigyes talán az egyetlen kivétel, a műveit tartalmazó sorozat ma is sikeres.

A tanulmányok sorából nemcsak laza fűzésű erdélyi magyar irodalomtörténet körvonalai bontakoznak ki, hanem egy eszmetörténeti vázlat is, Pomogáts Béla transzszilvanizmusról írt korábbi művének sok fontos megállapítását árnyalva, tovább gondolva. Újra meg újra tanulsággal olvashatjuk például az *Erdélyi történet*ről, Bánffy Miklós művéről írt tanulmányt, amely a maga korában igen jelentős alkotásnak igazságot is szolgáltat, hiszen az erdélyi magyar irodalom organizátoráról korábban lehangoló esszé is született. Ő is, a kötetben szereplő Cs. Szabó László is megérdemelne, hogy monográfia dolgozza fel életművüket, s ennek megírására ki lehetne alkalmasabb Pomogáts Bélánál? Hiszen mint az *Apa és fiú* válogatása is bi-

zonyítja, itt és most ő az az elhivatott személyiség, aki nemcsak ismeri és szereti hőseit, hanem tisztában van a magyar kultúra történetében játszott fontos szerepükkel is. (*Pallas Akadémia*, Csíkszereda, 2002; *KÖZDOK Kft*, Budapest, 2002)

RÓNAY LÁSZLÓ

BORI IMRE: EMBER, TÁJ, TÖRTÉNELEM

A Trianon utáni évtizedben, amikor az immár vojvodinainak nevezett bácskai, bánáti, szerémségi magyarság ráeszmélt, hogy kisebbségi sorsba taszítván akkor tud megmaradni, ha megteremti saját kultúráját, s ezen belül irodalmát, még Szenteleky Kornél is így írt D. J. barátjának: „te tudod legjobban, milyen sivárak, reménytelenek itt a viszonyok (...) Legtöbbször a tradíció hiányzik, a múlt, az elkezdett irány (...) Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék, itt sohasem voltak ősi kolostorok, évszázados kollégiumok, hírhedt lovagvárak, görnyedt, legendás dombok vagy templomok, france-i könyvesboltok, fontaine-bleau-i erdők, ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók, vagy finom ujjú humanisták...” — Aztán hamarosan ő lesz a vajdasági irodalom szervezője, mellékletek, folyóiratok, könyvek szerkesztője, versek, regények, drámák, kritikák írója. A jelen érdekelte elsősorban, s kevésbé a múlt, főleg nem a távoli történelem. Holott ennek a tájnak is, bár — ahogy könyvének előszavában Bori Imre írja — itt a „történelem mintha hőhőmunkát végzett volna”, van múltja, amint az elmúlt évtizedekben kiderült. És ezt, szinte Szentelekyvel perlekedve („állt vár és templom, volt könyvtára érseknek és kolostori barátoknak, kardok mellett szavak is összecsapkák”) kívánja bizonyítani „Délvidéki olvasókönyv” alcímet viselő tanulságos, értékes szövegválogatásával Bori Imre.

Mostanság a határokon túli magyar nemzetközösségekben állandó téma az azonosságtudat, melynek szükségét felismerve tudatosítása, megtartása érdekében minden eddiginél többet tesznek kiadók, lapok, tollforgatók egyaránt. Ebben a sorban kivételes hely illel meg a Bori-féle antológiát, mert nemcsak a szövegek mindent befogó horizontjának tágassága, hanem tudományos, művészi és ismeretterjesztő színvonala, értéke is reprezentatív, ami különösen lényeges ebben az identitást bizonyítani tö-

rekvő, de nem mindig igényességről tanúskodó kisebbség- és helytörténeti jellegű cikkek, könyvek dömpingében.

A tömbökbe rendezett anyag először földrajztudósok (Teleki Pál, Prinz Gyula) segítségével terít „tájabroszt” a történelmi és a művészeti emlékidézés alá. Bácska, Bánát-Bánság, Szerémség és a „titeli tető” leírása után következik a régmúlt, a rómaiaktól az itt megforduló, tárgyi vagy mondai emléket hagyó görögökön, hunokon (az Attilánál járt, az alföldi vihar első leírását adó Priszkosz Rhétor beszámolóján), avarokon át (kiknek emlékét a pörösi bogozó és a csonttégléken levő világfa is örzi) a honfoglaló magyarokig (Csanád vezér jóvendülő álmát, a Bánátban található aracsi dombormű feliratát, a Szerémségben levő dombói bencés apátság leírását, a kamonci bibliafordító barátok emlékét vagy a középkori nagyváros, Újlak múltját idéző történet-, régészírássokig). Hogy aztán külön fejezet tárgyalja a török támasztotta forgószél pusztítását, Belgrád elésétől a Savoyai aratta zentai diadalig, majd a térség újbóli benépesedését, a második honfoglalást dokumentáló szövegeket (a jobbágyok panaszleveleit éppen úgy, mint a csatornaépítést, a topolyai Kray család történetét, beleértve a családnak sírverset író Vörösmartyval való kapcsolatot is, akárcsak Déryné becskereki vendégszereplését vagy a Dunán hajózó Széchenyi naplóbéli sorait 1830-ból). Hasonlóképpen külön fejezetet kaptak a szabadságharc itteni emlékei, levelek (Kossuthnak sógorától, Egressynek feleségétől), csataleírások, illetve három vértanú életrajza (a bánsági születésű Kiss Ernőé és Lázár Vilmosé, s a zombori Schweidel Józsefé).

Így jutunk el a művészet, a tudomány (Munkácsy, Than testvérek, Gozdsu, a filozófus Schmitt Jenő Henrik, a három nyelvész — Szarvas Gábor, Bárczi Géza, Csefkó Gyula —, Fülep Lajos, Bartók Béla, a mesemondó Borbély Mihály, s végül Kosztolányi Dezső) jelesei hagyta nyomokat, illetve az itteni élet mindennapjait megidéző 19. század végéig, 20. század elejéig, s innen, elsősorban írók (Szenteleky, Herceg, Szirmai, B. Szabó, Burány, Fehér Ferenc, Jung, Brasnyó, Németh István) tollát/szavát követve — egy fejezetnyi kitéréssel a Trianon utáni évtizedekre — napjainkig.

Ha egy íróról az a hír járja, hogy tankönyvanyag lett, büszkén, de keserűen veszi tudomásul klasszikussá válását. Ha egy könyvről azt mondjuk, tananyagga kellene tenni, a legnagyobb elismerést jelenti. Bori Imre „Délvidéki olvasókönyv”-ét itt kötelező olvasmánnyá ille-

ne nyilvánítani — okulásul, bizonyoságként gyereknek, felnőttnek egyaránt. (*Forum – Agapé, Újvidék – Szeged*, 2001)

GEROLD LÁSZLÓ

DERCSÉNYI BALÁZS – MAROSI ERNŐ: TEMPLOMOK MAGYARORSZÁGON

A magyar kastélyokat és várakat bemutató kiadványai után az Officina '96 Kiadó újabb reprezentatív albummal jelentkezett. A kötet célja „az istenhit házáinak újszerű bemutatása a magyarországi műemlékek sorában”. A művésztörténeti és fotóművészeti szempontból egyaránt a szakma legismertebb képviselői által készített mű „egyetlen dolgot tart szem előtt: az adott műemlék szépségét és jelentőségét a magyar művelődéstörténetben”.

A könyv élén Marosi Ernő *Szakraális építészet Magyarországon* című alapos, történelmi áttekintést nyújtó tanulmánya olvasható, a történelmi Magyarország területéről. A magyarországi templomépítéssel történetének vázlata gazdag képi illusztrációval tárja elénk csodás templomok romjait és rekonstruálható eredeti formáját, illetve a ma is épségben látható építészeti remekműveket. E történelmi áttekintés után a mai országhatárokon belül található templomok képi és szöveges bemutatása következik. Dercsényi Balázs szakszerű, ugyanakkor olvasmányos szövege mintegy nyolcvan templom külső és belső arculatát tárja elénk, melyek közül negyvennyolc római katolikus. A kitűnő felvételeket Szelényi Károly, Mudrák Attila és Kispál Attila készítette. A háromszázöt színes fénykép között több tucat remekművet találunk. Így például a győri püspöki székesegyház szentélye a szószékkal, Maulbertsch oltárképével és Molli-naro ólomoltárával, valamint a bencés templom belsője a szentéllyel, a Troger festette mennyezetképpel és a Gode készítette szószékkal, mind-mind gyönyörű művészi felvétel. De említhetnénk a pannonhalmi, jáki, sümegi, keszthelyi, székesfehérvári templomokról készített gyönyörű fotókat is.

E több nyelven megjelenő gyönyörű album valódi ajándék lehet a hazánkba látogató külföldi turistáknak, ugyanakkor számunkra is rengeteg felfedeznivalót rejt magában. (*Officina '96 Kiadó, Budapest*, 2002)

FRIDECZKY FRIGYES

SOMMAIRE

- MÁRTON KAPOSÍ: Pico della Mirandola et le Heptaplus
 TAMÁS PAVLOVICS: Étonnement et philosophie dans la pensée de Pascal
 JOHN LUKÁCS: Les derniers jours d'Alexis de Tocqueville
 LÁSZLÓ PROHÁSZKA: Les œuvres d'art religieux de Miklós Ligeti
 JANNE HAALAND MATLARY: Sigrid Undset — réaliste de notre temps
 Poèmes d'Ida Makay et extrait de roman de Sigrid Undset
 Entretien avec András Szennay
 ROCH KERESZTY: Hongrois, humanité, chrétienté

INHALT

- MÁRTON KAPOSÍ: Pico della Mirandola und der Heptaplus
 TAMÁS PAVLOVICS: Das Staunen und die Philosophie im Denken von Pascal
 JOHN LUKÁCS: Die letzten Tage von Alexis de Tocqueville
 LÁSZLÓ PROHÁSZKA: Die Kirchenkunstwerke von Miklós Ligeti
 JANNE HAALAND MATLARY: Sigrid Undset — ein Realist unserer Zeit
 Gedichte von Ida Makay und ein Romanauszug von Sigrid Undset
 Gespräch mit András Szennay
 ROCH KERESZTY: Ungarntum, Menschheit, Christentum

CONTENTS

- MÁRTON KAPOSÍ: Pico della Mirandola and the Heptaplus
 TAMÁS PAVLOVICS: Wondering and philosophy in the thinking of Pascal
 JOHN LUKÁCS: The last days of Alexis de Tocqueville
 LÁSZLÓ PROHÁSZKA: Religious masterpieces of Miklós Ligeti
 JANNE HAALAND MATLARY: Sigrid Undset — a realist for our time
 Poems by Ida Makay and excerpts of Undset's novel
 Interview with András Szennay
 ROCH KERESZTY: Hungarians, Humanity and Christianity

Főszerkesztő és felelős kiadó: LUKÁCS LÁSZLÓ

Szerkesztőség: BENDE JÓZSEF, KÁLMÁN ZOLTÁNNÉ, SZÖRÉNYI LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság: HORKAY HÖRCHER FERENC, KALÁSZ MÁRTON, KENYERES ZOLTÁN, KISS SZEMÁN RÓBERT,

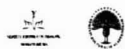
NAGY ENDRE, POMOGÁTS BÉLA, RÓNAY LÁSZLÓ, SZÜTS ZOLTÁN

Indexszám: 25 921 HU ISSN 0042-6024; Nyomás: Veszprémi Nyomda Rt.; Felelős vezető: Erdős András vezérigazgató

Lapunk megjelenését

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alapprogramja támogatja

Szerkesztőség és Kiadóhivatal: Budapest, V., Kossuth Lajos u. 1. III. lh. II. em. Telefon: 317-7246; telefax: 317-7682. Postacím: 1364 Budapest, Pf. 48. Internet cím: <http://communio.hcbc.hu/vigilia> /E-mail cím: vigilia@hcbc.hu. Előfizetés, egyházi és templomi árusítás: Vigilia Kiadóhivatala. Terjeszti a Magyar Posta Rt. ÜLK, a Magyar Lapterjesztő Rt. és alternatív terjesztők. A Vigilia csekkszámja száma: OTP. VII. ker. 11707024—20373432. Előfizetési díj: 1 évre 1800,- Ft, fél évre 900,- Ft, negyed évre 450,- Ft egy szám ára 185,- Ft. Előfizethető külföldön a KKV-nál (H-1389 Budapest, POB 149.). Ára: 45,- USD vagy ennek megfelelő más pénznem/év.

SZERKESZTŐSÉGI FOGADÓÓRA: KEDD, CSÜTÖRTÖK 10—14 ÓRA. KÉZIRATOKAT NEM ŐRZÜNK MEG ÉS NEM KÜLDÜNK VISSZA.

Ára: 185 Ft

VIGILIA

SZEMLÉ

BODA LÁSZLÓ
POMOGÁTS BÉLA

Természetjog, erkölcs, humánium
Erdély hűségében

■ Apa és fiú. Áprily Lajos és Jékely Zoltán
erdélyi versei

BORI IMRE
DERCSÉNYI BALÁZS-
MAROSI ERNŐ

Ember, táj, történelem

Templomok Magyarországon

A SZEMLÉKET ÍRTÁK

Frideczky Frigyes, Gerold László, Kisida Erzsébet
és Rónay László

KÖVETKEZŐ SZÁMAINKBÓL

- 40 évvel a zsinat után
- Hétköznapi kereszténység
- Európa – európai öntudat
- Az új média
- A tékozló fiú
- „Isten országa bennetek van”
- Báthori Csaba, Határ Győző,
Gabriel Marcel, Pardi Anna, Karl Rahner,
Szilágyi Domokos, Takács Zsuzsa,
Tandori Dezső és Tatár Sándor írása

ISSN 004260242-4

9 770042 602425